II skyrius

Lietuvos valstybės konstitucingumo raida iki nepriklausomybės atkūrimo 1990 m.

dr. Arūnas Bubnys
prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis
prof. dr. Vytautas Sinkevičius
prof. dr. Juozas Žilys

II SKYRIAUS TURINYS

1. Lietuvos valstybės konstitucingumo pradžia LDK ir Abiejų Tautų Respublikoje. 85
2. Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atkūrimas 1918 m. 87
3. 1918–1940 m. Lietuvos Valstybės konstitucijos 90
    3.1. Monarchinės konstitucijos vizija. 90
    3.2. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai 91
    3.3. 1920 m. Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija 94
    3.4. 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija. 95
    3.5. 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija. 99
    3.6. 1938 m. Lietuvos Konstitucija 102
4. Lietuvos sovietizacija. Autentiškos Lietuvos konstitucinės raidos pertrūkis 104
5. Lietuvos pasipriešinimas sovietiniam okupaciniam režimui 1940–1941 ir 1944–1990 m. 108
6. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija. 114
7. Lietuvių tautos atgimimo prielaidos demokratinių pokyčių tendencijose 117

1. Lietuvos valstybės konstitucingumo pradžia LDK ir Abiejų Tautų Respublikoje

Konstitucinei teisei priskirtinos nuostatos Lietuvoje labai senos, gerokai senesnės nei kaimyninėse šalyse: neskaitant valstybinės teisės normų, susiformavusių pradžioje paprotinėje teisėje, konstitucinės teisės šaltiniams pagrįstai priskiriamos jau XIV–XVI a. išleistos LDK bendravalstybinės privilegijos, turinčios tiesioginių sąsajų su Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatomis, kuriomis grindžiama valstybės valdžios konstrukcija ir veikla. O jau nuo XVI a. pirmosios pusės kai kurios šių nuostatų buvo surinktos ir kodifikuotos Lietuvos statutuose, tapusiuose ryškia Lietuvos konstitucingumo tradicijų užuomazga.

Pagrindinė idėja, siejanti visus tris Lietuvos statutus, buvo teisinės valstybės ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės (LDK) teisių bei reikšmės įtvirtinimo ir apsaugojimo idėja, turinti išties konstitucinę reikšmę.

Pirmojo Lietuvos statuto (1529 m.) preambulėje pabrėžiama, kad statutas skiriamas visiems valdiniams, nepaisant luominės jų priklausomybės, vienodai privalomas gyventojams ir valdžios institucijoms, tarp jų net Lietuvos didžiajam kunigaikščiui. Teismai įpareigoti visiems taikyti tą pačią rašytinę teisę. Nors luominėje visuomenėje realiai negalėjo būti tikro visų valdinių lygiateisiškumo, tačiau reikšminga jau ir pati visiems lygiai privalomo įstatymo idėja.

Statutas skelbė, kad LDK yra savarankiška valstybė. Jame esama nuostatų apie Lietuvos suverenumą, teritorijos neliečiamumą, apie LDK valstybinę santvarką – valdovą, Seimo struktūrą ir prerogatyvas, jų tarpusavio santykius. Didysis kunigaikštis įsipareigoja saugoti Lietuvos nepriklausomybę, garbę, teritorinį vientisumą, užkirsti kelią svetimšalių įsigalėjimui, nemažinti valstybės žemių, pagal išgales atsiimti prarastąsias. Jis pažada neženginti Lietuvos ir jos Ponų tarybos, kuri bajorams buvo aukščiausiasis valdžios organas ir teismo instancija, skelbia tarsiąsis su Ponų taryba leisdamas įstatymus, be Ponų tarybos žinios nedalysiąs valstybės dvarų, neskirsiąs kraštui privilegijų.

Lietuvos didysis kunigaikštis įsipareigojo saugoti valdinių teises ir laisves, laikytis senųjų privilegijų ir papročių, o naujus įvesti tik su Ponų tarybos žinia. Skelbiama teisė laisvai išvykti iš kunigaikštystės į kitas šalis, išskyrus priešo žemę, teisė bajorams vykti į užsienį mokytis karybos. Statutas atkreipė dėmesį į moterų turtines teises ir garbę.

Visiško LDK valstybės savarankiškumo idėja liko ir *Antrajame Lietuvos statute* (1566 m.), įteisinusiame, be kita ko, LDK teritorijos neliečiamumą ir apibrėžusiame jos sienas.

Trečiasis Lietuvos statutas (1588 m.), patvirtintas jau po 1569 m. Liublino unijos, įteisino naują valstybės formą – federacinę Respubliką, vadovaujamą valdovo, išrinkto bendrame Lietuvos ir Lenkijos Seime. Lenkijos valdovui, kuris tuo pat metu buvo ir Lietuvos didysis kunigaikštis, nominaliai priklausė visa jungtinės valstybės žemė, jis buvo aukščiausias teisėjas, skyrė pareigūnus ir prižiūrėjo jų veiklą.

Statutas patvirtino bendrą su lenkais Seimą Varšuvoje, bet Lietuvai nustatė ikiseiminį seimelį. Nurodyta, kad įstatymai turi būti leidžiami tik Seime, sutinkant visiems jame atstovaujamiems luomams. Tuo pat metu Statutas neminėjo unijos su lenkais sutarties ir LDK konstravo kaip nepriklausomą valstybę, gindamas jos suverenitetą. Statutas nepanaikino LDK vykdomosios valdžios, paliko atskirą teisę ir teismus. Veikiančiu LDK teritorijoje įstatymu buvo skelbiamas Statutas, galiojantis ne tik visiems valdiniams, bet

ir svetimšaliams.

XVIII a. Lietuvos ir Lenkijos Respublikai dėl užsienio – Austrijos, Prūsijos ir Rusijos – grėsmės iškilusios katastrofos akivaizdoje, iš paskutiniųjų stengiantis išsaugoti jos valstybingumą ir apginti nepriklausomybę, užsimota solidarizuoti krašto pajėgas, riboti didikų galią, ypač pragaištingai veikusią per 1655 m. įteisintą *liberum veto* teisę, manyta, dėl švietėjų skleistų idėjų poveikio, siekti pažangos ūkio, politikos ir kitose valstybinio ir visuomeninio gyvenimo srityse. Be kitų priemonių, vadinamajame Ketverių metų seime (1788–1791) Varšuvoje svarstyta politinės santvarkos reforma, kurios principai buvo sujungti Seimo ir karaliaus patvirtintame dokumente, pavadintame Valdymo įstatymu – garsiojoje *1791 m. gegužės 3 d.* Lietuvos ir Lenkijos – *Abiejų Tautų Respublikos – Konstitucijoje*, pirmajame Europoje tokio pobūdžio rašytiniame dokumente.

Sėkmingesnei kovai su kilusia grėsme stengtasi centralizuoti valstybę ir stiprinti centrinę valdžią. Pagal Konstituciją keitėsi Lietuvos ir Lenkijos valstybės valdymo forma: respubliką su renkamu valdovu numatyta reorganizuoti į paveldimą konstitucinę monarchiją, tad šį dokumentą galima laikyti apskritai pirmąja rašytine konstitucija, teisiškai įtvirtinusia monarchinę valstybės valdymo formą.

Konstitucija valdžios šaltiniu skelbė tautos valią. Įstatymų leidyba, mokesčių nustatymas ir valdymo kontrolė pavesti dvejų rūmų Seimui – Senatui ir Atstovų rūmams, aukščiausioji vykdomoji valdžia – karaliui, prie kurio kuriama patariamąją reikšmę turėjusi vadinamoji Įstatymų sargyba.

Aptariant teismo valdžią, Konstitucijoje įsakmiai pabrėžtas jo savarankiškumas ir nepriklausomumas nei nuo įstatymų leidžiamosios, nei vykdomosios valdžios.

Užsimojusi centralizuoti valstybę, Konstitucija tuo pat metu kėlė rimtą grėsmę Lietuvos savarankiškumo likučiams. Buvusi federacinė valstybė Konstitucijoje verčiama viena Lenkijos karalyste, vientisa suverenia valstybe, joje žengiamas žingsnis į unitarinę valstybės santvarkos formą, neaptariamas unijos faktas, neminimas net Lietuvos vardas. Lietuvos padėtį sušvelnino tik tų pat metų spalio 20 d. LDK atstovų iniciatyva Seimo priimtas „Abiejų Tautų tarpusavio įžadas“, kuriame tebefigūravo ne tik „abi Tautos“, bet ir LDK, o bendrose valstybės institucijose jai numatyta atstovauti lygiomis teisėmis su Lenkija.

Konservatyviajai bajorijai priešinantis reformoms, 1791 m. Konstitucijos nespėta įgyvendinti: pasidalyta agresyvių kaimyninių valstybių, Lietuvos ir Lenkijos valstybė 1795 m. nustojo gyvavusi. Tad Konstitucijos reikšmę tesudaro faktas, kad naujų laikų valstybės idėjas joje sugebėta iškelti ir teisiškai suformuluoti gerokai anksčiau, nei tai padarė kitos Centrinės ir Rytų Europos tautos.

Didžioji buvusios LDK žemių dalis buvo aneksuota Rusijos imperijos, o Užnemunę užgrobė Prūsija (1807–1815 m. ji įjungta į Prancūzijai pavaldžios Varšuvos hercogystės sudėtį, vėliau tapo Lenkijos karalystės, autonominio valstybinio darinio teisėmis priklausiusios Rusijai, dalimi).

2. Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atkūrimas 1918 m.

Pirmasis pasaulinis karas, atvedęs prie Europos imperijų griūties, sudarė palankias sąlygas tautinių valstybių kūrimuisi. Jomis pasinaudojo ir Lietuva savo valstybingumui atkurti.

Sąlygas reikštis XIX a. antrojoje pusėje kilusiam ir ypač po 1905 m. suaktyvėjusiam lietuvių tautiniam atgimimui ir išsilaisvinimui nuo priklausomybės Rusijai parengė 1915 m. rudenį prasidėjusi vokiečių okupacija. Naują impulsą šiam procesui suteikė Vokietijos bei Austrijos ir Vengrijos vyriausybių 1916 m. lapkričio 5 d. nutarimas atkurti jų okupuotą Lenkijos valstybę, pagaliau – carizmo 1917 m. vasario mėn. žlugimas, sustiprinęs pavergtųjų tautų pasitikėjimą savo jėgomis. Bet viltis temdė tuokart kilusi reali grėsmė patekti į kitos galingos kaimynės – Vokietijos – priklausomybę.

Vokietijos valdantiesiems sluoksniams planuojant okupuotos Lietuvos pajungimą, lietuvių veikėjams buvo pasiūlyta prie vokiečių karinės okupacinės administracijos sudaryti „pasitikėjimo tarybą“. Šie pasiūlymu pasinaudojo, pareikalavę sutikimo sušaukti lietuvių atstovų konferenciją tokios tarybos sudėčiai išrinkti.

Okupacinei valdžiai neleidžiant vietose organizuoti delegatų į konferenciją rinkimų, po 5–8 įvairių socialinių sluoksnių ir politinių srovių atstovus nuo kiekvienos apskrities numatė tam reikalui sudarytas Organizacinis komitetas.

Lietuvių Vilniaus konferencija dirbo 1917 m. rugsėjo 18–23 d. Daugiausia dėmesio joje buvo skirta Lietuvos ateities problemai. Priimtoje rezoliucijoje paskelbtas tautos pasiryžimas, siekiant laisvo Lietuvos vystymosi, jos etnografinėse sienose sukurti („sudaryti“) nepriklausomą, demokratiniais pagrindais sutvarkytą Lietuvos valstybę, kurios pagrindus ir santykius su kitomis šalimis nustatysiąs Steigiamasis seimas. Kartu, atsižvelgdama į politines krašto realijas, Konferencija pareiškė pripažįstanti esant galimybę, Vokietijai sutikus pripažinti Lietuvos valstybę ir ją paremti būsimojoje taikos konferencijoje, užmegzti su ja nekenkiančius savarankiškam Lietuvos vystymuisi santykius.

Nutarimams įgyvendinti Konferencija iš dvidešimties narių, atstovaujančių visoms to meto pagrindinėms lietuvių partijoms ir nepartiniams, suformavo visuomenės instituciją, pavadintą Lietuvos taryba. Nors Vokietijos valdžia Tarybai tepripažino patariamosios institucijos vaidmenį ir tarėsi galėsianti ją panaudoti savo interesams, ji pati užsibrėžė tikslą visomis jai prieinamomis priemonėmis siekti politinio Lietuvos savarankiškumo ir atkurti jos valstybę.

Pirmas viešas lietuvių tautos valios apie prievarta šaliai primestų valstybinių ryšių su kitomis šalimis nutraukimą paskelbimas buvo žymusis 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos tarybos Nutarimas. Prie jo eita sunkiai įveikiant okupanto daromas kliūtis. Nutarimas, remdamasis pripažinta ir tuo metu buvusia ypač populiaria tautų apsisprendimo teise ir ją suformavusios Lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu, skelbė atstatantis „nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje“ ir tą atstatomą valstybę atskiriantis „nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis“, viešai pranešdamas netekus galios bet kokius prievarta Lietuvai primestus valstybinius ryšius su svetimomis šalimis[164].

Lietuvos tarybos Nutarimas išreiškė svarbiausio krašto socialinio veiksnio – lietuvių tautos – apsisprendimą turėti nepriklausomą, be jokių išlygų, užuolankų ar užuominų

[164] Lietuvos Valstybės nepriklausomybės paskelbimo aktas. *Lietuvos novelos.* Sudarė K. Šalkauskis. Kaunas, 1935, p. 3.

kitų valstybių naudai, neapsunkintą jokiais politiniais servitutais, savo valstybę.

Nutarime išreikštas pasiryžimas *atstatyti*, atkurti, o ne steigti naują Lietuvos valstybę, taip pat istorinės sostinės Vilniuje paminėjimas pabrėžė kuriamo būsimojo valstybingumo tiesiogines sąsajas su istorine Lietuvos valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste. Bet skelbiamas pasiryžimas atkurtą Lietuvos valstybę tvarkyti demokratiniais pagrindais, laikantis demokratijos kanonų, kartu su numatomu jos teritorijos apribojimu etnografinėmis sienomis, rodė, kad atkuriamą nepriklausomą tautinę Lietuvos valstybę manyta organizuoti kitais nei istorinė Lietuva pagrindais.

Tiesa, 1918 m. vasario 16 d. Nutarimas teisiškai ir politiškai dar nekonstatavo užbaigto Lietuvos valstybės atkūrimo, nes, paprasčiausiai, valstybės dar nebuvo, šiam reiškiniui tada dar trūko svarbiausio elemento – valdžios, Lietuva tuo metu buvo Vokietijos karinės okupacijos objektas, kuriame pati Lietuvos taryba laikyta tik bejėge patariamąja institucija prie okupacinės administracijos ir jokių valdžios bei valdymo funkcijų nevykdė. Bet Nutarimo žodžiai reiškė, kad nepriklausomybės atkūrimas tampa jos tiesiogiai pradedamu įgyvendinti tikslu. Taryba skelbėsi valstybę „atstatanti“ arba, kitaip tariant, imanti daryti realius Lietuvos valstybingumo atkūrimo žingsnius, tad Nutarimas reiškė ne užbaigto Lietuvos valstybės atkūrimo konstatavimą, o šio sunkaus ir galbūt netrumpo proceso startą. Nutarimas taip pat reiškė pirmąjį viešą Lietuvos tarybos pranešimą, tiesiogiai skirtą Rusijos, Vokietijos, taip pat ir kitų užsienio valstybių vyriausybėms, o netiesiogiai – dar ir Lietuvos visuomenei, kad, reikšdama lietuvių tautos valią, ji skelbia šią valstybę atskirianti nuo visų buvusių prievarta primestų valstybinių ryšių su kitomis šalimis.

Reikšminga, kad Lietuvos tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimas, visų Tarybos narių priimtas vienu balsu, parodė, jog gyvybinių lietuvių tautos ir valstybės interesų labui pozityviai bendradarbiauti sugeba net ir tos tautos dalys, kurių pažiūros labai skirtingos.

Savo teisę kalbėti tautos vardu Taryba išreiškė teiginiu, kad ji tuo metu esanti vienintelė lietuvių tautos atstovybė. Kartu, neturėdama tiesioginio ir formalaus tautos mandato, kurį suteikia demokratiški visuotiniai rinkimai, Taryba suvokė negalinti pretenduoti į bendrosios tautos valios atstovavimą, todėl, sekdama klasikine liberaline doktrina, pripažįstančia, kad aukščiausia valdžia priklauso tautai – piliečiams, kurie ją deleguoja jų pačių išrinktai atstovybei, Nutarime pabrėžė, kad atkuriamos Lietuvos valstybės pagrindus ir santykius su kitomis valstybėmis galutinai nustatysiąs kiek galima skubiau sušauktas visų jos gyventojų demokratiškai išrinktas Steigiamasis seimas.

Ir tik praėjus daugiau nei dvejiems metams, iš esmės pakitus politinei padėčiai ir susiklosčius reikiamoms sąlygoms, demokratinių visuotinų rinkimų pagrindu išrinktas Steigiamasis seimas, 1920 m. gegužės 15 d. susirinkęs į pirmąjį posėdį, atsižvelgdamas į per tą laiką įvykusius realius politinio visuomeninio gyvenimo poslinkius, vienu balsu priėmė trumpą rezoliuciją, skelbiančią, kad, „reikšdamas Lietuvos žmonių valią“, jis proklamuoja, „esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę, kaipo demokratinę respubliką, etnologinėm sienom ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm“[165].

Tai pirmiausia reiškė, kad Steigiamasis seimas teisiškai fiksavo naujos valstybės tapsmą, iškilmingai, kaip įvykusį faktą, proklamavo nepriklausomą Lietuvos valstybę esant jau atkurtą. Užbaigdamas tautinio atgimimo, valstybės atkūrimo, laikinųjų konstitucijų ir tokių pat vyriausybių laikotarpį, šis Steigiamojo seimo aktas faktiškai reiškė oficialų stei-

[165] Lietuvos Valstybės nepriklausomybės proklamavimas. *Lietuvos novelos.* Sudarė K. Šalkauskis. Kaunas, 1935, p. 4.

giamosios valdžios dokumentą, konstatuojantį ir fiksuojantį buvusios valstybės atgimimą.

Nauja ir ne mažiau reikšminga šioje Rezoliucijoje buvo ir tai, kad, nesitenkindamas Lietuvos tarybos skelbta nuostata dėl demokratiniais pagrindais sutvarkytos Lietuvos valstybės atkūrimo, vos susirinkęs Steigiamasis seimas šią nuostatą maksimaliai sukonkretino – vieningai ir tiesiai pasisakė vienu svarbiausiu klausimu, kurio galutinį sprendimą jam buvo patikėjusios tiek Lietuvių Vilniaus konferencija, tiek Lietuvos taryba. Ji nustatė atkurtosios Lietuvos valstybės pamatų pamatus, konkrečią tos valstybės valdymo formą – demokratinę *respubliką,* galutinai palaidodama kone prieš dvejus metus Valstybės taryboje keltą ir net priimtą, bet po to atidėtą ir paliktą Steigiamojo seimo nuožiūrai, monarchijos klausimą. Ši trumpa ir kategoriška Rezoliucijos nuostata reiškė ne tik reikšmingiausią gairę, bet ir vieną svarbiausių išeities taškų Lietuvos konstitucinėje raidoje.

Be viso to, Steigiamasis seimas, sekdamas 1905 m. Didžiojo lietuvių seimo, 1917 m. Lietuvių Vilniaus konferencijos ir Lietuvos tarybos vasario 16 d. Nutarimo nuostatomis, konstatavo atstatytos valstybės „etnologinėm sienom“, t. y. ištikimybės tautinės valstybės idėjai, faktą.

Steigiamojo seimo Rezoliucija, vykdydama Vasario 16-osios akto pavedimą nustatyti Lietuvos santykius su kitomis valstybėmis, konstatavo Lietuvos valstybę tapus *laisva nuo visų valstybinių ryšių,* kada nors buvusių *su kitomis valstybėmis.* Nustatydama niekieno neribojamą Lietuvos valstybės suverenumą, Steigiamojo seimo Rezoliucija įgavo principinę konstitucinę reikšmę ir suteikė nepriklausomai valstybei prideramą politinį svorį bei autoritetą. Iki Steigiamojo seimo sušaukimo Lietuvos valstybę *de jure* tebuvo pripažinusi vienintelė karą pralaiminti Vokietija, o tęsdamas Lietuvos valstybės pavertimo visateisiu tarptautinės teisės subjektu veiklą Steigiamasis seimas 1920 m. rugpjūčio 6 d. ratifikavo Lietuvos Taikos sutartį su Rusija, paskui sutartį tarp Lietuvos ir Latvijos vyriausybių dėl sienų nustatymo, keletą kitų tarptautinių sutarčių; Lietuva buvo priimta į Tautų Sąjungą, žengtas lemiamas žingsnis, tvarkant santykius su užsienio valstybėmis ir sulaukiant tarptautinio pripažinimo.

Pagaliau iš paties Steigiamojo seimo pobūdžio išplaukė viena svarbiausių jo 1920 m. gegužės 15 d. priimtos Rezoliucijos savybių, skiriančių ją nuo Lietuvos tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimo. Atstovaudamas Lietuvos piliečiams ir laikydamas save suvereninės Lietuvos, o ne vien tik lietuvių tautos, galios reiškėju, Steigiamasis seimas Lietuvos nepriklausomybės aktą skelbė jau ne tik *lietuvių tautos* vardu, kaip tai buvo padariusi Lietuvos taryba, o *Lietuvos žmonių* vardu, t. y. reiškė bendrą visos Lietuvos pilietinės visuomenės, o ne tam tikros, nors ir gausiausios, jos dalies valią.

Lietuvos tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimas ir Steigiamojo seimo 1920 m. gegužės 15 d. Rezoliucija siekė savų, priėmimo metu įmanomų konkrečių tikslų: pagal Nutarimą Lietuvos Taryba imasi tiesioginių veiksmų šiam uždaviniui įgyvendinti; Rezoliucija konstatavo, kad uždavinys esąs įvykdytas. Tai buvo svarbiausi XX a. antrajame dešimtmetyje atkurtosios Lietuvos valstybės konstitucinę reikšmę turėję aktai, kuriais iš esmės remiasi pats moderniosios Lietuvos valstybės buvimas ir visi vėlesnieji – laikinieji ir nuolatiniai – jos konstituciniai aktai.

3. 1918–1940 m. Lietuvos Valstybės konstitucijos

3.1. Monarchinės konstitucijos vizija

Per tuos kiek daugiau nei dvejus metus, kurie skiria Lietuvos tarybos 1918 m. vasario 16 d. Aktą nuo Steigiamojo seimo 1920 m. gegužės 15 d. Rezoliucijos, Lietuva nuėjo pirmuosius sunkius žingsnius savo konstitucionalizmo raidoje.

Politiniuose Vokietijos imperijos sluoksniuose 1918 m. viduryje brandinant planus prijungti jų Pirmojo pasaulinio karo metu okupuotą, bet jau tų pat metų vasario 16 d. paskelbusią nepriklausomybę Lietuvą prie vienos imperijos žemių – Prūsijos arba Saksonijos, patyrusi apie tai ir ieškodama mažesnės blogybės, Lietuvos taryba balsų dauguma nutarė užmegzti ryšius su katalikiška vokiečių Viurtembergo valstybėle, pasiūlydama Lietuvos karaliaus sostą artimam šios žemės karaliaus giminaičiui hercogui Vilhelmui fon Urachui. Tuo tikslu Tarybos prezidiumas be vokiečių valdžios žinios 1918 m. birželio 4 d. nutarė Lietuvą skelbti konstitucine monarchija ir, gavus pretendento sutikimą, liepos 11 d. Tarybos, tądien pasivadinusios *Valstybės taryba,* narių balsų dauguma jis buvo išrinktas karaliumi Mindaugu II.

Tuo pat metu Tarybos patvirtintose dvylikos punktų sąlygose Lietuvos karaliaus sostui užimti suformuluota nuostata, skelbianti, kad Lietuvos valstybės valdymo forma būsianti demokratiniais dėsniais tvarkoma konstitucinė monarchija, kad jai konstituciją („laikinus pamatinius įstatymus“) parengsianti ir, susitarusi su monarchu, išleisianti Lietuvos taryba.

Kartu numatytos būsimosios konstitucijos pagrindinės gairės, pagal kurias šalies valdymas būsiąs pavestas karaliui ir gyventojų renkamai atstovybei. Įstatymų leidimu užsiimsiantys parlamentas, susidėsiantis iš žemųjų (Seimo) ir aukštųjų (Valstybės tarybos) rūmų, ir karalius – įstatymas turėsiąs būti parlamento priimtas ir karaliaus patvirtintas; įstatymų iniciatyvos teisė priklausysianti karaliui, ministrų tarybai ir grupei iš bent penkiolikos Seimo arba Valstybės tarybos narių, o konstitucijos pakeitimo – karaliui ir seimo daugumai; vykdomąją valdžią karalius vykdysiąs per jo pasirinktus ministrus, kontroliuojamus seimo. Numatyta, kad, praėjus dešimčiai metų nuo karaliaus sosto užėmimo, konstitucija būsianti peržiūrėta.

Saugodamas Lietuvą nuo galimų provokiškos karaliaus orientacijos padarinių ir užtikrindamas valdžios lietuviškumą, būsimas karalius įsipareigojo prisiekti laikytis konstitucijos, ginti Lietuvos nepriklausomybę ir jos teritorijos vientisumą; ministrus ir kitus aukštuosius valdininkus skirti tik iš lietuvių; laikytis tikybinės tolerancijos; be parlamento sutikimo netapti kitos valstybės valdovu; karalius su šeima privalėjo nuolat gyventi Lietuvoje, joje auklėti ir mokslinti savo vaikus; lietuvių kalba turėjo būti ne tik oficiali valstybės, bet ir karaliaus rūmų kalba.

Savavališko Tarybos nutarimo, skelbiančio Lietuvą konstitucine monarchija su karaliumi Vilhelmu fon Urachu, Vokietijos vyriausybė nepripažino, todėl jo, formaliai nepanaikinto, įgyvendinimas nusikėlė neribotam laikui.

3.2. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai

Okupuotos Lietuvos padėtis pasikeitė 1918 m. rudenį, kai, kariniam pralaimėjimui nebekeliant abejonių, Vokietijai teko atsisakyti pretenzijų į okupuotąsias šalis. Tada Valstybės tarybai pagaliau buvo leista priimti kraštui konstituciją ir sudaryti savo vyriausybę. Suvokdama, kad naujomis aplinkybėmis įgyvendinti Vilhelmo fon Uracho pakvietimą Lietuvos karaliumi netikslinga, Taryba lapkričio 2 d. priėmė rezoliuciją, skelbiančią, kad jos nutarimas dėl karaliaus išrinkimo nevykdomas. Bet, tiesiogiai neatsisakydama monarchijos, ji tik pareiškė nesanti kompetentinga priimti galutinį sprendimą ir valstybės valdymo formos nustatymą paliko Steigiamajam seimui.

Tą pačią 1918 m. lapkričio 2 d. Taryba priėmė dar ir laikinąją Lietuvos konstituciją, pavadinusi ją Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniais dėsniais[166]. Jos preambulėje vėl pabrėžė nesisavinanti Steigiamojo seimo teisės spręsti Lietuvos Valstybės valdymo formą ir tik, reikšdama suvereninę valstybės galią, steigianti laikinąją tos valstybės vyriausybę.

Konstitucija buvo trumpa, susidėjo iš 29 straipsnių, suskirstytų į šešis skyrius.

Laikinosios Konstitucijos pamatiniuose dėsniuose Valstybės taryba skelbėsi vienintele įstatymų leidžiamąja institucija, o savo Prezidiumui, sudėtimi besiskiriančiam nuo esamos to paties pavadinimo Tarybos vadovaujančios struktūros (susidėjo iš prezidento ir dviejų viceprezidentų, o esamosios sudėčiai priklausė dar ir du sekretoriai), laikinai, „ligi neįkūrus atskiro aukščiausio vyriausybės organo“, pavedė „aukščiausios vyriausybės funkcijas“ – Tarybos vardu skelbti įstatymus, kviesti ministrą pirmininką ir tvirtinti Ministrų kabineto, per kurį, solidariai atsakingą Tarybai ir turintį turėti jos pasitikėjimą, jis ir turėjo vykdyti valdžią, sudėtį. Pabrėždama griežtai kolegialų šios institucijos pobūdį, kiekvienam Valstybės tarybos Prezidiumo aktui Konstitucija reikalavo visų jo narių parašų (ir Ministrų kabineto atstovo kontrasignacijos).

Taip Valstybės tarybos Prezidiumas, Konstitucijos įvardytas dar ir kolegialiu valstybės vadovu, vienodai galėjo būti traktuojamas regentūra (regentų taryba), veikiančia vietoje išrinkto, bet savo funkcijų kol kas nevykdančio karaliaus, arba ir respublikos prezidento, nors terminas „respublika“ joje neminimas, pakaitalu. Šis pirmojo atsikūrusios Lietuvos valstybės konstitucinio akto ypatumas atsirado kaip jį rengusios Valstybės tarybos mėginimo balansuoti tarp 1918 m. liepos 11 d. savo nutarimo skelbti Lietuvą monarchija bei karaliaus išrinkimo ir stiprėjančių respublikinių nuotaikų rezultatas.

Laikinojoje Konstitucijoje nebuvo užsimenama apie teismus: stokodama pakankamos kvalifikacijos žmonių eiti teisėjų pareigas, besikuriančios Lietuvos valstybės valdžia teismą tiesiog linko kol kas išlaikyti vyriausybės žinioje.

Konstitucijoje buvo deklaruojama piliečių lygybė prieš įstatymus, konstatuojamas atsisakymas luomų privilegijų. Skelbtos asmens, buto ir nuosavybės neliečiamybės, tikybos, spaudos, žodžio, susirinkimų, draugijų laisvių garantijos, kurios, „kilus karui, taip pat valstybei gresiančiam sukilimui ar riaušėms neprileisti“, galėjo būti laikinai suvaržytos.

Laikinosios Konstitucijos 24 straipsnis skelbė, kad teisinio reguliavimo srityse, „kuriose Lietuvos valstybės nėra išleistų naujų įstatymų, laikinai palieka tie, kurie yra buvę prieš karą“, sudarydama teisinį pagrindą kuriamoje nepriklausomoje Lietuvos valstybėje

[166] Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai. *Laikinosios Vyriausybės žinios,* papildymas, 1918, Nr. 1–1a.

dar neturimų nacionalinių įstatymų vietoje panaudoti iki Pirmojo pasaulinio karo galiojusią svetimų šalių teisinę bazę, jei tik joje įtvirtintos normos neprieštarauja Lietuvos Konstitucijai. Tai buvo neišvengiamas valstybės įsipareigojimas, nes, atsisakydama esamo kad ir pasenusio bei nevienodo skirtingose teritorijos dalyse svetimų valstybių teisinio palikimo, valstybė neišvengiamai būtų patyrusi sunkiai prognozuojamą valstybinių ir visuomeninių santykių chaosą.

Konstitucijos pamatiniuose dėsniuose liko neįvardyta valstybės valdymo forma. Joje neužsiminta ir apie Valstybės tarybos bei jos Prezidiumo sudarymo tvarką, jų įgaliojimų trukmę: buvo kalbama apie jau egzistuojančią Tarybą, kurios įgaliojimų laikas terminais nebuvo saistomas, tik jos Prezidiumas, vadovaujantis Valstybės tarybos Statutu, buvo renkamas šešiems mėnesiams, bet leista jam eiti pareigas iki naujos jo sudėties išrinkimo, įteisinant nereguliarių jo rinkimų praktiką.

Įsipareigodama išleisti Steigiamojo seimo rinkimų įstatymą, Taryba deklaravo visuotinių, tiesioginių, lygių ir slaptų rinkimų principą.

Konstitucijos keitimo teisė buvo patikėta tai pačiai Valstybės tarybai, bent pusei jos narių inicijavus, tam reikalui nustatant kvalifikuotos (2/3) balsų daugumos reikalavimą.

Įgyvendindamas priimtuosius Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius, Valstybės tarybos Prezidiumas 1918 m. lapkričio 11 d. patvirtino laikinąją vyriausybę – Ministrų kabinetą, kuri nedelsdama centre ir vietose ėmė formuoti valstybės aparatą.

Deja, besikuriančios valstybės padėtį netrukus ėmė komplikuoti tai, kad į valdžią joje savo pretenzijas vis aktyviau ėmė reikšti lenkai ir sovietinės Rusijos aktyviai remiami komunistai. Situacija tapo kritiška, kai, okupacinei vokiečių kariuomenei 1918 m. pabaigoje ėmus trauktis į Vakarus, jai įkandin į Lietuvą ėmė plūsti Rusijos Raudonosios armijos daliniai. Lietuvos Valstybės tarybos ir jos laikinosios Vyriausybės gyvavimui kilo mirtinas pavojus.

Pradėtoji organizuoti centrinių valstybinių institucijų sistema, kurioje aiškiai dominuojančią padėtį Konstitucija skyrė sesijomis dirbančiai Valstybės tarybai ir griežtai kolegialiam savo Prezidiumui, buvo nelanksti ir netinkama skubiai atsiliepti į sparčiai besikeičiančias aplinkybes, todėl netiko krizinei padėčiai, į kurią pateko besikurianti valstybė. Kilo būtinybė sudaryti naujas, lankstesnes ir gebančias operatyviau veikti centrines valstybės institucijas.

Pirmiausia, Tarybos vadovams išsirengus į užsienį ieškoti veiksmingesnės pagalbos, 1918 m. gruodžio 29 d. paskelbtu Valstybės tarybos Prezidiumo narių pasirašytu ir ministro pirmininko kontrasignuotu „Trijų Prezidiumo nutarimu“[167] nustatyta, kad, nesant kitų galimybių, bet kurio Prezidiumo nario parašas atstoja visų trijų parašą. Paskui 1919 m. sausio 24 d. Valstybės taryba papildė Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius septintuoju skyriumi[168], suteikusiu Ministrų kabinetui teisę, nesant Valstybės tarybos sesijos, pačiam leisti laikinuosius įstatymus, kiekvieną jų privalomai pateikti artimiausiai jos sesijai.

Tęsdama taip pradėtą valdžios telkimą Vyriausybės rankose, reikalingą valstybei kilusios grėsmės akivaizdoje, 1919 m. balandžio 4 d. Valstybės taryba dar kartą peržiūrėjo Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius ir priėmė naują jų

[167] Trijų Prezidiumo nutarimas. *Lietuvos aidas.* 1918, Nr. 165.
[168] Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių papildas. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1919, Nr. 4–41.

redakciją[169]. Dauguma šio konstitucinio dokumento nuostatų kartojo 1918 m. Pamatinių dėsnių nuostatus, o iš esmės tebuvo pakeista centrinių valstybės organų sistema, kurioje į pirmąją vietą iškelti vykdomosios valdžios organai – Valstybės tarybos Prezidiumą pakeitęs vienasmenis prezidentas ir Ministrų kabinetas, iš turėtų pozicijų dar kartą pastebimai stumtelėję Valstybės tarybą kartu su jos Prezidiumu.

Tarybos renkamam Valstybės prezidentui ne tik pavesta tvirtinti Valstybės tarybos priimtuosius įstatymus ir dėl jų duota *veto* teisė, įveikiama tą patį įstatymą jai priėmus antrą kartą, bet ir suteikta išimtinė teisė šaukti ir paleisti Tarybos sesijas, o svarbiausia – tarp sesijų ar per jų pertraukas jis įgaliotas pats leisti įstatymus, prieš tai priimtus Ministrų kabineto. Šie jau buvo visiškai paritetiniai įstatymams, priimtiesiems Valstybės tarybos, jų nebereikalauta perkelti į Valstybės tarybą.

Be to, prezidentui pavesta skelbti įstatymus ir sutartis su kitomis valstybėmis, kviesti ministrą pirmininką, tvirtinti sudarytą Ministrų kabinetą, atstovauti valstybei, skirti savus ir priimti akredituotus svetimų šalių pasiuntinius, skirti aukštuosius valdininkus, savo žinioje turėti kariuomenę, skelbti amnestiją. Prezidento aktams reikalauta Ministrų kabineto kontrasignacijos.

Rezervavus Steigiamajam seimui teisę galutinai nustatyti atkuriamos valstybės valdymo formą ir Tarybai vis dar pabrėžtinai susilaikant nuo konkretaus tos formos įvardijimo, prezidentas čia vadinamas ne respublikos, o tiesiog valstybės prezidentu.

Pretendentui į prezidentus konstitucijoje nekelta išskirtinių reikalavimų, tenkinantis lakoniška nuostata, kad valstybės prezidentas yra renkamas Valstybės tarybos – to meto sąlygomis praktiškai joks kitas jo rinkimų būdas ir nebuvo įmanomas. Nebuvo kalbama ir apie prezidento kadenciją, tenkinantis nurodymu, jog jis renkamas „iki Steigiamasis seimas bus susirinkęs ir nusprendęs valstybės valdymo formą ir Konstituciją“, ir numatant, kad prezidentą, jam mirus ar laikinai negalint eiti pareigų, pavaduoja Valstybės tarybos pirmininkas.

Valstybės tarybai, formaliai likusiai principiniu įstatymų leidėju, palikta taip pat kontroliuoti Ministrų kabineto veiklą (interpeliacijos ir paklausimų teisė), Ministrų kabinetui ir toliau reikalautas jos pasitikėjimas.

Naujas šioje Konstitucijos redakcijoje buvo jos aštuntasis skyrius, ištisai skirtas Valstybės kontrolei – institucijai, kuriai pavesta viešųjų finansinių operacijų ir valstybinio turto apsaugos funkcija.

Svarbiausią vietą valdžios organizacijoje teikiant jau ne Valstybės tarybai, kaip iki tol buvo, bet Valstybės prezidentui, pakitusią valdžios konstrukciją atspindėjo atitinkamų skyrių Konstitucijos tekste perkilnojimas (matyt, būtent dėl to nesitenkinta konkrečiais Konstitucijos papildymais ir pakeitimais, o priimta nauja jos teksto redakcija).

Tą pačią dieną Valstybės taryba prezidentu išrinko A. Smetoną, kuris netrukus paleido Tarybos sesiją ir ištisą pusmetį jos nė karto nešaukė. Vėliau su dažnomis pertraukomis ji posėdžiavo iki 1920 m. kovo vidurio. Tai sudarė sąlygas valstybės valdžiai telkti vykdomąją valdžią institucijų rankose užtikrinant valdymo centralizavimą ir operatyvumą.

Per tą laiką Lietuvos kariuomenei pavyko išstumti Raudonosios armijos dalinius, kėlusius atstatomam valstybingumui rimčiausią grėsmę, ir stabilizuoti bendrą padėtį. Ir

[169] Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai. *Priedėlis prie Laikinosios Vyriausybės žinių.* Nr. 6–24a [1919].

nors dar nebuvo nusistovėjusios valstybės sienos, nors žymi etnografinės teritorijos dalis pietryčiuose liko lenkų rankose, o Klaipėdos kraštas buvo administruojamas prancūzų, imta aktyviai rengtis Steigiamajam seimui.

3.3. 1920 m. Laikinoji Lietuvos Valstybės Konstitucija

Valstybės tarybai savo įgaliojimus perdavus Steigiamajam seimui ir pačiai pasitraukus iš politinės arenos, nebeliko institucijos, iš kurios Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai kildino kitų aukščiausių valstybės institucijų valdžią. Šia Konstitucija nustatytą valstybės valdžios konstrukciją griovė ir naujo konstitucinio akto poreikį taip pat kėlė naujos svarbiausios valstybės struktūros – Steigiamojo seimo – atsiradimo faktas. O pagrindiniam Steigiamojo seimo uždaviniui atlikti – Lietuvos valstybės pagrindams įvilkti į konstitucinį apdarą – reikėjo laiko, todėl, negeisdamas tuo metu piktnaudžiauti nevaržoma suvereno galia ir rūpindamasis tą galią kuo skubiau įsprausti į teisinius rėmus, Steigiamasis seimas 1920 m. birželio 2 d. priėmė skubotai parengtą Laikinąją Lietuvos Valstybės konstituciją[170].

Atstovaudamas valstybės piliečiams ir laikydamas save, kaip matyti iš Laikinosios konstitucijos 2 straipsnio, suvereninės Lietuvos, o ne vien lietuvių tautos, galios reiškėju, Steigiamasis seimas įvedė Lietuvos tautos sąvoką, kuria apėmė visus krašto piliečius – išplėtė aukščiausiosios valstybinės valdžios subjekto sampratą.

Nusakydama valstybės valdymo formą, Laikinoji Konstitucija pakartojo Steigiamojo seimo gegužės 15 d. Rezoliucijoje vienu balsu jau deklaruotą demokratinę respubliką.

Steigiamajame seime nedalomai viešpatavo parlamentinės respublikos šalininkai, nors kairiojo sparno atstovai visos valdžios šaltiniu ir vykdytoju buvo linkę laikyti seimą, o dešinė greta parlamento norėjo matyti dar ir nuo jo priklausantį prezidentą. Šiuo požiūriu skyrėsi tik jame visiškai neatstovaujamos mažiau pasidavusios radikalizmui Tautos pažangos partijos nuomonė: taip pat propaguodama demokratiją, ji savo spaudoje pasisakė už prezidentinę respubliką, už platesnių galių prezidentui suteikimą. Todėl natūralu, kad Steigiamasis seimas Laikinojoje Konstitucijoje sugrįžo prie parlamentarizmo, savo rankose aiškiai koncentruodamas visus valstybės valdžios svertus.

Steigiamajam seimui – tautos išrinktiems atstovams – Laikinoji Konstitucija pavedė išimtinę teisę leisti įstatymus ir prižiūrėti jų vykdymą, tvirtinti valstybės biudžetą ir ratifikuoti sutartis su kitomis valstybėmis. Tik įstatymų iniciatyvos teisė pavedama dar ir Ministrų kabinetui.

Skelbiamas Steigiamojo seimo nario asmens neliečiamumas.

Iškeldama neterminuotam laikui išrinkto Steigiamojo seimo vaidmenį, Konstitucija sumažino jo renkamo Respublikos prezidento reikšmę. Atsisakius net simbolinės *veto* teisės, dabar jo teisės įstatymų leidyboje tesiribojo Steigiamojo seimo išleistų įstatymų skelbimu. Jam, be to, pavesta kviesti ministrą pirmininką, pavesti sudaryti Ministrų kabinetą, tvirtinti jau sudarytą ir priimti atsistatydinimą, skirti valstybės kontrolierių ir aukštesniuosius valstybės valdininkus, naudotis bausmės dovanojimo teise. Prezidentas taip pat liko Respublikos reprezentantas su teise skirti pasiuntinius ir priimti akredituojamus svetimų valstybių atstovus.

Visi prezidento aktai turėjo būti kontrasignuojami Ministrų kabineto atstovo.

[170] Laikinoji Lietuvos Valstybės konstitucija. *Laikinosios vyriausybės žinios.* 1920, Nr. 37–407.

Konstitucija nenustatė prezidento kadencijos, taip pat laikydama jį renkamu visam šios konstitucijos galiojimo laikui. Iki bus išrinktas, Konstitucija jo funkcijas pavedė Steigiamojo seimo pirmininkui, kuris, be to, turėjo pavaduoti prezidentą šiam mirus, atsistatydinus ar susirgus.

Steigiamojo seimo kairiojo sparno pasisakymas prieš prezidento instituciją vertė krikščionių demokratų bloką, sudariusį koalicinę vyriausybę su valstiečiais liaudininkais, ne tik sutikti su menkai įtakingu konstituciniu prezidentu, bet ir iš viso susilaikyti nuo jo rinkimų: prezidento pareigas, kaip tai numatė Laikinoji Konstitucija, visą Steigiamojo seimo funkcionavimo laiką ėjo jo pirmininkas A. Stulginskis.

Nustatytas Ministrų kabineto atsakingumas Steigiamajam seimui; šiam pareiškus nepasitikėjimą, Kabinetas privalėjo atsistatydinti.

Laikinoji Konstitucija, palyginti su Laikinosios konstitucijos pamatiniais dėsniais, kiek praplėtė piliečių demokratinių teisių ir laisvių sąrašą, įtraukdama į jį korespondencijos neliečiamybę, sąžinės ir streikų laisvę, bet, ruošiant dirvą kardinaliai žemės reformai, nebeužsiminta apie nuosavybės neliečiamybę.

Konstitucija taip pat deklaravo mirties bausmės ir titulų panaikinimą. Tuo pat metu buvo nurodyta, kad, kilus karui, ginkluotam sukilimui ar kitiems pavojingiems neramumams, Steigiamasis seimas gali skelbti karo ar kurią kitą nepaprastąją padėtį, kuriai veikiant stabdomas deklaruotų teisių ir laisvių veikimas.

Laikinoji konstitucija nenustatė jos keitimo ar papildymo tvarkos: tai savaime išplaukė iš savo veiklą tęsusio Steigiamojo seimo prigimties ir paskirties.

3.4. 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija

Pagrindinis Steigiamojo seimo uždavinys buvo parengti ir konstituciškai įtvirtinti valstybės pagrindus.

Politinės to meto sąlygos Lietuvoje ir aplink ją pasižymėjo ypatingu demokratinių jėgų pakilimu. Ilgai kentusi rusų carizmo priespaudą, paskutiniaisiais metais patyrusi dar ir kaizerinės okupacijos žiaurumus, tauta troško laisvės ir idealizavo demokratiją. Demokratija turėjo tapti svarbiu veiksniu, atremiant bolševizmo grėsmę; daug Lietuvos inteligentų, karą praleidusių Rusijoje, joje buvo persiėmę radikalizmu, atsiskleidusiu jiems ėmusis savos valstybės atkūrimo. Demokratijos siekius stiprino Europoje tuo metu gyvavusios tam palankios politinės, ekonominės ir socialinės pažiūros.

Visos šios aplinkybės rengiamai Lietuvos konstitucijai darė lemiamą įtaką.

Nuolatinės Konstitucijos rengimu ir priėmimu užsiėmė ta pati institucija, tos pačios politinės sudėties Steigiamasis seimas, kuris buvo parengęs ir priėmęs 1920 m. Laikinąją Konstituciją. Politinės jo nuostatos per porą metų kardinaliai nepasikeitė.

Rengiant Konstitucijos projektą, kairysis Steigiamojo seimo sparnas – socialdemokratai ir liaudininkai – ir toliau reikalavo ne tik atsisakyti prezidento institucijos, bet ir įvesti teisėjų renkamumą, užtikrinti streikų laisvę, atskirti Bažnyčią nuo valstybės. O dešinieji, atstovaujami krikščionių demokratų bloko, pasisakė už konservatyvesnę Konstituciją – rėmė prezidentą, nenorėjo teisėjų renkamumo ir kitų liberalesnių priemonių, reikalavo privilegijuotos padėties Bažnyčiai.

Turėdamas absoliučią balsų daugumą ir todėl galėdamas apsieiti be kitų frakcijų paramos, krikščionių demokratų blokas mažai tepaisė partnerių nuomonės ir Lietuvos

Valstybės Konstitucija[171] 1922 m. rugpjūčio 1 d. buvo priimta vien tik šio bloko balsais, nors opozicijai taip pat nebalsavus „prieš“, o tik susilaikius.

Konstitucija susidėjo iš preambulės ir 108 straipsnių.

Preambulėje pažymima, kad Konstituciją per savo įgaliotuosius atstovus, susirinkusius į Steigiamąjį seimą, priėmė Lietuvos tauta.

Lietuvos valstybę Konstitucija skelbė nepriklausoma demokratine respublika ir deklaravo vieną svarbiausių jos nuostatų apie tai, kad suvereninė valstybės valdžia priklauso tautai, kuri, pasak 103 straipsnio, suprantama kaip turinčių rinkimų teisę piliečių visuma.

Buvo užfiksuotas formalus teisinis Konstitucijos prioritetas teisės aktų sistemoje. Pagal Konstitucijos 3 straipsnį valstybėje neturi galios joks priešingas Konstitucijai įstatymas. Nustatyta (102–103 str.) išskirtinė sudėtinga tvarka jai keisti: Konstitucijos papildymo ar pakeitimo sumanymas, teikiamas tik Seimo, Vyriausybės arba 50 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių, Seimo turėjo būti priimtas ne mažesne kaip 4/5 visų atstovų balsų dauguma; toks sumanymas, Seimo priimtas bent 3/5 visų atstovų balsų dauguma, galėjo įsigalioti tik Respublikos prezidentui, arba 1/4 visų Seimo atstovų, arba 50 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių nepareikalavus klausimo sprendimą perduoti tautos balsavimui.

Aukščiausiųjų valstybės institucijų sistema. Pripažinusi suvereninę valstybės valdžią tautai (1 str.), jos vykdymą Konstitucija pavedė Seimui, dvinarei Vyriausybei, susidedančiai iš Respublikos prezidento ir Ministrų kabineto, taip pat teismui. Vis dėlto į pirmąją vietą aiškiai iškeltas Seimas – vienų rūmų nuolat veikianti atstovaujamoji institucija, demokratiškai renkama trejiems metams.

Tiek Seimo, tiek prieš tai Steigiamojo seimo rinkimų įstatymai[172] nustatė visuotinius, lygius, tiesioginius rinkimus, slaptą balsavimą, rezultatams nustatyti – proporcinę sistemą. Rinkimų teisė suteikta piliečiams, vyrams ir moterims, sulaukusiems 21 metų amžiaus; pasyviąja rinkimų teise naudojosi asmenys, sulaukę 24 metų. Balsuota už partijų ar grupių pasiūlytus kandidatų sąrašus, mandatai kandidatams paskirstyti iš eilės pagal kiekvienam jų sąraše skirtą vietą.

Svarbiausia Seimo funkcija, apibūdinanti jo vietą valstybinių institucijų sistemoje, buvo įstatymų leidimas – Seimui priklausė išimtinė įstatymų leidimo teisė. Konstitucija jam taip pat pavedė tvirtinti valstybės biudžetą ir jo vykdymą, ratifikuoti svarbiausias tarptautines sutartis (taip pat taikos ir teritorines), spręsti karo ir taikos klausimus, tvirtinti nepaprastosios padėties įvedimą, prižiūrėti vyriausybės darbus.

Įstatymų iniciatyvos subjektais buvo pripažįstami: 25 tūkstančiai piliečių, turinčių Seimo rinkimų teisę, Ministrų kabinetas ir Seimo atstovai. Skelbti Seimo priimtus įstatymus priklausė prezidentui. Seimo priimtą įstatymą jis galėjo grąžinti pakartotinai svarstyti, bet procedūra prezidento *veto* įveikti nebuvo sudėtinga – reikalauta įstatymo priėmimo pakartotine absoliutine Seimo atstovų balsų dauguma. Įstatymų, Seimo pripažintų skubotais, prezidentas apskritai negalėjo vetuoti.

Seimui buvo atsakingas Ministrų kabinetas, galėjęs veikti tik turėdamas Seimo pasitikėjimą, o tai reiškė, kad ministro pirmininko paskyrimas ir kabineto sudėties patvirtinimas turėjo būti derinami su pagrindinėmis Seimo frakcijomis. Seimas įpareigotas

[171] Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios.* 1922, Nr. 100–799.
[172] Steigiamojo seimo rinkimų įstatymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1919, Nr. 16–195; Seimo rinkimų įstatymas. *Vyriausybės žinios.* 1922, Nr. 98–793.

prižiūrėti Vyriausybės darbus, duoti jam paklausimų bei interpeliacijų ir skirti revizijas. Jis turėjo teisę bet kuriam ministrui už tėvynės išdavimą ar už tarnybinius nusikaltimus kelti baudžiamąją bylą.

Savo kadencijos laikui kiekviena naujai išrinkto Seimo sudėtis rinko Respublikos prezidentą. Pagal Konstitucijos 41 straipsnį jis renkamas slaptu balsavimu „absoliutine atstovų balsų dauguma“, tiesa, nepatikslinus, ar reikalaujama dauguma skaičiuotina nuo visų, ar tik tame posėdyje dalyvaujančių atstovų.

Prezidentą Konstitucija skelbė pagrindiniu valstybės reprezentantu tarptautiniuose santykiuose, leido dalyvauti Ministrų kabineto posėdžiuose ir juose pirmininkauti, pavedė skirti aukštuosius pareigūnus, vadovauti respublikos ginkluotosioms pajėgoms, naudotis bausmės dovanojimo teise. Kabinetui pasiūlius, prezidentas galėjo skelbti karo ar kitą kurią nepaprastąją padėtį, laikinai sustabdyti konstitucines piliečių teisių garantijas ir imtis priemonių kilusiam pavojui atremti, bet apie tai tuojau pat turėjo pranešti Seimui, kuris tą Vyriausybės žingsnį galėjo tvirtinti ar atmesti. Konstitucija prezidentui suteikė teisę kviesti ministrą pirmininką, pavesti jam sudaryti Ministrų kabinetą, tvirtinti sudarytą ir priimti jo atsistatydinimą. Be nesunkiai įveikiamos *veto* Seimo priimtiems įstatymams teisės, prezidentas galėjo paleisti Seimą nesibaigus jo įgaliojimų laikui, kartu būdamas įpareigotas ne vėliau kaip po 60 dienų skirti naujo Seimo rinkimus, o jam susirinkus laukti naujų prezidento rinkimų.

Faktiškai prezidentas nebuvo įtakinga politinė figūra: išrinkimas parlamente ir visiškas jų kadencijų sutapimas prezidentą darė priklausomą nuo Seimo, kuris, be to, prezidentą galėjo nušalinti nuo pareigų arba iškelti jam baudžiamąją bylą.

Ministrų kabinetui, susidedančiam iš ministro pirmininko ir ministrų, Konstitucija pavedė vykdyti respublikos Konstituciją ir įstatymus, vesti vidaus ir užsienio politiką, saugoti teritorijos neliečiamybę ir vidaus tvarką. Taip pat ir prezidento kompetencijos aktai įsigaliodavo tik kontrasignavus juos Ministrų kabineto atstovui.

1922 m. Konstitucija pirmą kartą konstituciniu lygmeniu įtvirtino teismo padėtį valstybėje, formuluodama tris svarbias taisykles: pirma, teismas sprendimus priima tik vadovaudamasis įstatymu; antra, teismo sprendimai daromi respublikos vardu, t. y. prilyginami valstybės aktui; trečia, teismo sprendimų keitimo ar naikinimo teisė priklauso tik teismui. Tuo Konstitucija pabrėžė, kad savo veikloje teismas tiesiogiai atstovauja valstybei ir kad jokia kita valstybės valdžios institucija negali daryti įtakos teismo veiklai. Be to, Konstitucija skelbė, kad teismas visiems piliečiams yra lygus, tuo pat metu numatydama, jog karius už tarnybos nusikaltimus teisia „tam tikri“ (specialūs) teismai, o „karo metu arba karo padėčiai esant“ veikia dar ir ypatingieji teismai.

Konstitucija skelbė įvairių ūkio sričių teisę į įstatymais suteikiamą savivaldą, bendradarbiaujančią su valstybės valdžia, normuojant ūkio gyvenimą. Administraciniuose teritoriniuose vienetuose numatytos demokratiniais pagrindais konstruojamos vietos savivaldybės.

Konstitucija, remdamasi liberaliosios filosofijos nuostatomis, iškėlė asmenybę, skelbė ją visuomeninio gyvenimo centru.

Nustatant piliečių teisinę padėtį, pirmiausia pabrėžtas jų, nepaisant lyties, kilmės, tautybės ir tikėjimo, lygiateisiškumas. Konstitucijos skyriuje, pavadintame „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“, skelbiamas demokratinių teisių ir laisvių sąrašas: asmens ir buto neliečiamumas, tikėjimo ir sąžinės laisvė, susirašinėjimo slaptumas, žodžio ir spaudos, susirin-

kimų ir sąjungų laisvės, peticijos ir įstatymų iniciatyvos teisės. Tuo pat metu daugumoje straipsnių, skelbusių piliečių teises ir laisves, nustatytas galimas tų teisių ir laisvių ribojimas, siekiant išvengti piktnaudžiavimo jomis, jų galiojimas pripažįstamas neperžengiant įstatymų: skelbta sąjungų laisvė, „jei jų tikslai ir vykdomos priemonės nėra priešingos baudžiamiesiems įstatymams“; suvaržyti žodžio ir spaudos laisvę leista „dorai ar valstybės tvarkai saugoti“; laisvė daryti susirinkimus buvo pripažįstama „įstatyme nurodyta tvarka“; tik „įstatyme nurodytais atsitikimais“ išimtys galėjo būti daromos asmens ir buto neliečiamumo, korespondencijos ir susižinojimo laisvių srityse.

Svarbiausioms konstitucinėms piliečių teisėms ir laisvėms reglamentuoti buvo taikomi Laikinosios Vyriausybės 1919 m spalio 10 d. priimtas Draugijų įstatymas, lapkričio 30 d. Spaudos įstatymas, 1920 m. vasario 21 d. Susirinkimų įstatymas[173], su vėlesniais nevienkartiniais jų pataisymais ir papildymais.

Tiesioginį poveikį įgyvendinant šias demokratines teises ir laisves turėjo nepaprastosios padėties įvedimas, kurio galimybės ir svarbiausios to taikymo pasekmės buvo fiksuotos Konstitucijos 32 straipsnyje, skelbusiame, kad karo ar kurią kitą nepaprastąją padėtį, „kilus karui, ginkluotam sukilimui“, taip pat kilus „kitokiems pavojingiems neramumams“, gali įvesti Respublikos prezidentas, įpareigotas šį aktą teikti Seimui tvirtinti; jame pabrėžta, kad nepaprastosios padėties paskelbimas duoda pagrindą sustabdyti Konstitucijoje skelbiamas piliečių teises ir laisves.

Specialus įstatymas karo būklės („stovio“) režimui reguliuoti – Ypatingi valstybės apsaugos įstatai[174], išleistas 1919 m. kovo 5 d., plačias teises politinėje, ekonominėje ir kultūrinėje gyvenimo srityse telkė apskričių karo komendantų rankose: jie galėjo gyventojams drausti rengti susirinkimus, turėjo teisę stabdyti laikraščių ir kitų spaudinių leidimą, ištremti gyventojus arba, priešingai, drausti jiems išsikelti iš gyvenamosios vietos, daryti rekvizicijas, uždaryti pramonės ir prekybos įmones, drausti pirkti, parduoti, įvežti ar išvežti tam tikrus daiktus. Keletą kartų papildyti, Ypatingi valstybės apsaugos įstatai karo komendantams suteikė teisę administracine tvarka izoliuoti pavojingus visuomenės tvarkai asmenis koncentracijos stovykloje, sustabdyti visuomeninių organizacijų veikimą arba jas uždaryti.

1925 m. gegužės 19 d. Seimas priėmė Sustiprintos apsaugos įstatymą[175], reglamentuojantį kitą nepaprastosios padėties rūšį – vadinamąją sustiprintą apsaugą. Pagal šį įstatymą teises, panašias į tas, kuriomis naudojosi komendantai karo būklės metu, gavo vidaus reikalų ministras ir jam pavaldžios institucijos, pirmiausia – apskrities viršininkai.

Abu šie įstatymai suteikė atitinkamai karo komendantams ir vidaus reikalų ministrui teisę leisti gyventojams skirtus privalomuosius įsakymus, už kurių nevykdymą šie galėjo būti administracine tvarka baudžiami bauda ir areštu.

Dėl kovų su bolševikais ir bermontininkais bei kitų neramumų karo būklė Lietuvos teritorijoje ar jos dalyje imta taikyti nuo 1919 m. vasario 10 d. Vėliau nepaprastosios padėties taikymą provokavo agresyvi Lenkijos politika, komunistų kurstomi neramumai, nacistų provokacijos Klaipėdos krašte. Karo būklė tapo įprastu, nuolatiniu reiškiniu, tad piliečių teisių ir laisvių įgyvendinimą nuolat lėmė tvarka, Konstitucijos laikoma išimtine.

---

[173] Įstatymas apie draugijas. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1919, Nr. 15–185; Spaudos įstatymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1919, Nr. 17–210; Susirinkimų įstatymas. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1920, Nr. 20–256.

[174] Ypatingi valstybės apsaugos įstatai. *Laikinosios Vyriausybės žinios.* 1919, Nr. 5–55.

[175] Sustiprintos apsaugos įstatymas, *Vyriausybės žinios.* 1925, Nr. 194–1318.

Reikšmingų piliečio teisinei padėčiai nuostatų, kai kurių iš jų neretai kiek nutolusių nuo liberalinės koncepcijos, buvo ir kai kuriuose kituose 1922 m. Konstitucijos skyriuose: skelbta apie valstybės rūpestį, kad kiekvienas pilietis turėtų darbo, kad būtų sudarytos sąlygos „taisyklingai žemės ūkio gamybai“, kad darbininkai būtų apsaugoti susirgę, senatvėje, ištikti nelaimingų atsitikimų, trūkstant darbo. Konstitucija skelbė nuosavybės teisės apsaugą, kartu nurodydama, kad piliečio turtą galima nusavinti tik vadovaujantis įstatymu ir tik esant viešajam reikalui, bet nutylėjo šiais atvejais tradicinį išankstinio ir teisingo atlyginimo reikalavimą.

Skelbdama tikėjimo ir sąžinės laisvę, Konstitucija, priimta krikščionių demokratų balsais, oficialų pobūdį pripažino dvasininkų sudaromiems gimimo, jungtuvių ir mirimo aktams, skelbė privalomą tikybos dėstymą mokyklose, išskyrus specialiai įsteigtą tėvų, nepriklausančių jokiai konfesijai, vaikams.

Konstitucijos skelbė tautinių mažumų teisę savarankiškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus ir tuo tikslu įstatymo nustatyta tvarka sudaryti savas atstovaujamąsias institucijas.

Galiodama Konstitucija sudarė palankias sąlygas politiniam nestabilumui: partijų kovai dėl valdžios, pirmalaikiam I Seimo paleidimui, dažnai vyriausybių kaitai. Aktyvėjant radikaliųjų politinių jėgų antivalstybinei veiklai, 1926 m. gruodžio 17 d. grupė karininkų, remiama dešiniųjų, įvykdė perversmą, reiškusį santvarkos, paremtos 1922 m. Konstitucija, Lietuvoje žlugimą.

3.5. 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija

Tautininkų ir krikščionių demokratų atstovaujamos politinės jėgos, užgrobusios valdžią ir skubėdamos stabilizuoti padėtį, nesipriešinant nuverstiesiems, tuojau pat ėmėsi priemonių legalizuoti perversmo pasekmes ir sukurti valdžios tęstinumo vaizdą. Jau tą pačią dieną priėmęs Ministrų kabineto atsistatydinimą, prezidentas K. Grinius naujojo formavimą pavedė tautininkų veikėjui A. Voldemarui, o paskui, patvirtinęs naujojo Kabineto sudėtį, pats atsistatydino. Gruodžio 19 d. posėdyje, nedalyvaujant iš valdžios pašalintų partijų atstovams, Seimas prezidentu išrinko A. Smetoną.

Nušalintieji nuo valdžios, neperžengdami nuosaikios parlamentinės opozicijos ribų, sudarė sąlygas atėjusioms į valdžią jėgoms laimėti laiko ir įsitvirtinti valdžioje. Tačiau netrukus tarp naujosios opozicijos ir Vyriausybės kilus konfliktui dėl opozicijos atstovo, įtarus rengiant naują perversmą, arešto, tautininkų iniciatyva prezidento aktu parlamentas 1927 m. balandžio 12 d. buvo paleistas ir nepaskirti, kaip to reikalavo Konstitucija, nauji jo rinkimai. Nepritardami šiam Konstitucijos pažeidimui, krikščionys demokratai pasitraukė iš koalicijos, visiškai užleisdami valdžią tautininkams.

Tautininkai, iš savo pirmtakų, Tautos pažangos partijos, perėmę ir į savo programą įrašę neigiamą nusistatymą dėl parlamento viršenybės valstybės institucijų sistemoje, buvo pasiryžę siekti prezidentinio valdymo. Likę valdžioje vieni, jie išvystė perversmo sulaužytos 1922 m. Konstitucijos, neva priimtos kovos su bolševizmu sąlygomis, jos autoriams neturint reikiamo patyrimo, reformos būtinumo propagandą. Šįkart buvo kalbama ne apie pačios Konstitucijos nustatyta tvarka jos taisymą Seime, kuriame reformos šalininkai negalėjo tikėtis reikalaujamos daugumos. Pradžioje manyta tai padaryti referendumo būdu, bet, nesulaukusi kitų politinių jėgų palaikymo, Vyriausybė nuėjo lengviausiu

keliu: 1928 m. gegužės 25 d. oficialiai paskelbtas prezidento pasirašytas aktas, pavadintas *Lietuvos Valstybės Konstitucija*[176]. Konstitucijos *oktrojavimo* faktui sušvelninti, įrašant pažadą ne vėliau kaip per dešimtį metų ją „patikrinti“ „tautos atsiklausimo“ būdu (106 str.), ją mėginta pateikti kaip laikino pobūdžio dokumentą ar net kaip konstitucinį pasiūlymą tautai.

Šios Konstitucijos tekstas kartojo daugelį 1922 m. Konstitucijos nuostatų. Būdingiausias jos skiriamasis bruožas – vykdomosios valdžios, pirmiausia Respublikos prezidento, galios išplėtimas, kartu išsaugant pagrindinių demokratinių institutų, skyrium imant – parlamentarizmo, regimybę, net demonstruojant išaugusią tiesioginės demokratijos instituto – referendumo – reikšmę.

Stiprinant prezidento galią, šią instituciją pirmiausia buvo pamėginta išvaduoti nuo Seimo priklausomybės. Tuo tikslu atsisakyta jo rinkimų Seime, jis, nors netiesiogiai, imtas kildinti iš tautos, nustatant, kad prezidentą rinks specialiai tam tikslui išrinktų rinkėjų kolegija, vadinamieji ypatingieji tautos atstovai, o rinkimų tvarką nustatys specialus įstatymas; prezidento kadencija išplėsta iki septynerių metų, nebesiejant jos su seimų kaita. Išvykstantį už valstybės ribų, susirgusį ir negalintį eiti pareigų, prezidentą turėjo pavaduoti jau ne Seimo pirmininkas, o ministras pirmininkas. Konstitucijoje neliko galimybės nušalinti prezidentą anksčiau laiko, o baudžiamajai bylai dėl jo tarnybinio nusikaltimo ar tėvynės išdavystės iškelti nustatytas kvalifikuotos trijų ketvirtadalių Seimo narių balsų daugumos reikalavimas.

Prezidentas šioje Konstitucijoje jau buvo ne tik vienas vykdomosios valdžios komponentas, bet ir savarankiškas įstatymų leidžiamosios valdžios subjektas. Svarbiausia šia prasme prezidento teisė – nesant Seimo, pertraukų tarp jo sesijų metu arba „negalint sušaukti nepaprastos sesijos“ – pačiam vykdyti Seimo funkcijas: leisti įstatymus, tvirtinti valstybės biudžetą ir jo vykdymą, ratifikuoti tarptautines sutartis, kelti ministrams baudžiamąją bylą dėl valstybės išdavystės ar tarnybinio nusikaltimo.

Esant taip formuluotam įstatymų leidybos dualizmui, kiekvieno įstatymų leidybos subjekto reikšmė priklausė nuo Seimo posėdžiavimo. Konstitucija nustatė, kad Seimas nebėra nuolat dirbanti institucija, bet renkasi kasmet į dvi šaukiamas sesijas, kurios, kartu paėmus, galėjo trukti iki 6 mėnesių. Be to, prezidentas savo iniciatyva arba trims penktadaliams Seimo atstovų pasiūlius, gavo teisę sušaukti Seimą į nepaprastąją sesiją iš anksto numatytiems klausimams spręsti. Seimo sesija arba ir jis pats galėjo būti prezidento paleisti pirma laiko, šiuo atveju neberizikuojant savo paties postu, susirinkus naujos sudėties Seimui.

Labai svarbus buvo Konstitucijos 28 straipsnis, nustatęs, kad terminai pirmajam Seimui sušaukti netaikomi, sukūręs teisinį pagrindą beveik dešimtį metų nešaukti parlamentinės institucijos ir niekais vertęs visas Seimui skirtas konstitucines nuostatas.

Seimo galias įstatymų leidyboje ribojo ne tik prezidento *veto* priimtų įstatymų atžvilgiu teisė, šįkart įveikiama ne mažesne kaip dviejų trečdalių balsų dauguma, bet ir Vyriausybei arba piliečiams numatyta galimybė inicijuoti referendumą dėl Seimo priimto ar atmesto Konstitucijos ir paprasto įstatymo pakeitimo (prezidento priimtiems įstatymams panašių ribojimų nenustatyta).

Konstitucinius prezidento santykius su Ministrų kabinetu apibūdino išsaugota nuostata, laikanti prezidentą vienu dvinarės Vyriausybės komponentų. Tačiau jo viršeny-

[176] Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*. 1928, Nr. 275–1778.

bė šiame junginyje tapo neabejotina. Prezidentui pavesta pačiam skirti ir atleisti ministrą pirmininką, jo teikimu – ir kitus ministrus, taip pat paleisti Kabinetą arba atskirus ministrus, tam net nereikalaujant Ministrų kabineto atstovo kontrasignacijos.

Buvo reikalaujama, kad Kabinetas turėtų Seimo pasitikėjimą, tačiau nepasitikėjimui pareikšti dabar jau buvo būtina kvalifikuota (3/5) Seimo atstovų balsų dauguma.

Seimo rinkimams 1928 m. Konstitucija nustatė tuos pačius visuotinio, lygaus, tiesioginio ir slapto balsavimo ir proporcinės rinkimų sistemos reikalavimus, bet pakėlė amžiaus cenzą iki 24 metų amžiaus aktyviosios rinkimų teisės subjektams, ir iki 30 metų – pasyviosios. Seimas turėjo būti renkamas penkeriems metams. Seimo atstovų skaičių, jo priimtų įstatymų skelbimo tvarka ir kai kurie kiti dalykai turėjo būti nustatomi įstatymu.

Atvėrusi plačias galimybes prezidentinei įstatymų leidybai, Konstitucija „įstatymams tvarkyti ir jų sumanymams ruošti bei svarstyti“ pasirūpino įsteigti pagalbinę, iš žymiausių specialistų prezidento skiriamą Valstybės tarybą. Specialus 1928 m. rugsėjo 21 d. įstatymas[177] Valstybės tarybai pavedė įstatymų projektų rengimą, Ministrų kabineto teikiamų įstatymų projektų svarstymą, galiojančių įstatymų tvarkymą ir kodifikacijos projektų rengimą, išvadų apie vykdomosios valdžios aktų neatitiktį galiojantiems įstatymams teikimą.

Realiai nesančio Seimo teisių, pirmiausia įstatymų leidybos ir biudžetinės galios srityse, sutelkimas prezidento rankose ir pastarojo teisė be kontrasignacijos paleisti Ministrų kabinetą – tai pagrindinės Konstitucijos nuostatos, Respublikos prezidentą vertusios pagrindine konstitucine institucija.

1928 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija – vienas pirmųjų Europoje konstitucinių aktų, pasukusių nuo demokratijos į autoritarizmą.

Galiojant 1928 metų Konstitucijai, Lietuvoje išleista jos konstitucinei teisei reikšmingų teisės aktų, iš kurių ypač pažymėtini prezidento išleisti įstatymai, reglamentavę prezidento, Seimo ir vietos savivaldybės rinkimų tvarką.

Iškart po perversmo prezidentas buvo išrinktas, nuverstiesiems rinkimus boikotuojant, laikantis 1922 m. Konstitucijos nustatytos tvarkos. Bet kiti dveji rinkimai (1931 ir 1938 m.) jau vyko pagal 1931 m. lapkričio 25 d. paskelbtą Respublikos Prezidento rinkimų įstatymą[178], kurio esmę sudarė tai, kad valsčių, miestų ir apskričių tarybų bei Klaipėdos krašto apskričių ir miesto seimelių nariai, įtraukti į apskrities viršininko sudaromą sąrašą, iš savo žmonių apskrityse turėjo išrinkti nustatytą ypatingųjų tautos atstovų skaičių, kurie, Ministro pirmininko sukviesti, slaptu balsavimu iš ne mažiau kaip dvidešimties tautos atstovų pasiūlytų kandidatų turėjo rinkti prezidentą.

Konstitucijoje numatytų Seimo rinkimų Lietuvos vyriausybė, nepaisydama visuomenės reikalavimų, ilgai iš viso neskelbė, prezidentas vienas leido įstatymus ir vykdė kitas parlamento funkcijas. Tik 1936 m. kovo 6 d. buvo paskelbtas naujas Seimo rinkimų įstatymas[179], formaliai išsaugojęs proporcinę rinkimų sistemą, bet nustatęs ne partiniu pagrindu sudarytų, o vietos savivaldybių tarybų teikiamų sąrašų ir į juos įtrauktų kandidatų tarpusavio konkurenciją.

Tradicinį partijų vaidmenį prezidento ir Seimo rinkimuose užleisdama vietos savivaldybėms, valdžia jose pasirūpino savų žmonių dauguma. Tuo tikslu 1931 m. gegužės

[177] Valstybės tarybos įstatymas. *Vyriausybės žinios.* 1928, Nr. 283–1813.
[178] Respublikos prezidento rinkimų įstatymas. *Vyriausybės žinios.* 1931, Nr. 369–2520.
[179] Seimo rinkimų įstatymas. *Vyriausybės žinios.* 1936, Nr. 533–3704.

2 d. Vietos savivaldybės įstatymas[180] apribojo rinkimų teisę ne tik amžiaus ir nauju sėslumo, bet ir kitais cenzais: savivaldybės mokesčių mokėtojo, valstybės ar savivaldybės įstaigų tarnautojo, turinčiojo aukštąjį arba specialųjį žemės ūkio išsilavinimą. Įstatymas įvedė netiesioginius aukštesniųjų grandžių (apskričių) tarybų rinkimus.

3.6. 1938 m. Lietuvos Konstitucija

Rengiant 1928 metų Lietuvos Valstybės Konstituciją, tautininkų konstitucinės valdžios organizacijos koncepcija ir apskritai požiūris į valstybę ir visuomenę dar tik kristalizavosi, veikiamas Europoje jau vykusių procesų ir politinių tendencijų, kurių pagrindą sudarė visuomenės solidarumo arba tautos vienybės siekimas, besiremiantis nuostatomis apie tai, kad tautos interesai sutampa tik tada, kai individai paklūsta vienam vadui, o valstybė, siekdama tautos vienybės, privalo šiuo tikslu mobilizuoti visų jos narių pastangas.

Šių idėjų įgyvendinimo Lietuvoje imtasi ketvirtojo dešimtmečio pradžioje. Kritikavę demokratiją, neva suskaldžiusią tautą į partijas, jau vien delsimu šaukti Seimą atimdami iš jų galimybę įgyvendinti svarbiausią savo funkciją – legaliomis priemonėmis siekti valdžios, tautininkai per savo Vyriausybę faktiškai įvedė vienpartinę sistemą, kurios įgyvendinimas užbaigtas 1936 m. vasario 6 d., vidaus reikalų ministrui paskelbus apie visų politinių partijų, išskyrus tautininkų sąjungą, uždarymą.

Nelikus opozicinių partijų, suaktyvintos pastangos kurti vadinamąją organizuotą tautą, įkūnijančią, tautininkų nuomone, tautos vienybę – buvo mėginama gyventojus spiesti į valstybės įtaką jaučiančias politines, ekonomines, kultūrines organizacijas ir jas suburti į vadinamą Tautiškojo darbo talką.

Vyriausybės požiūrį į valstybės ir visuomenės uždavinius atitiko 1935 m. Spaudos įstatymas, nesitenkinęs galimybe drausti laikytos kenksminga medžiagos spausdinimą ir sankcionavęs jos įpareigojimą privalomai skelbti tam tikrą medžiagą, sudarydamas sąlygas net opozicinę spaudą naudoti valstybės interesais, t. y. valdančiųjų politikai propaguoti.

Išryškėjo, ypač prasidėjusios ekonominės krizės metais, valstybės kišimosi į ūkinį gyvenimą suaktyvėjimas.

Naujųjų politinių pažiūrų fone galiojanti 1928 m. Konstitucija greitai pasirodė pasenusi. Be to, artinosi terminas, iki kurio buvo žadėta tautos atsiklausimu ją patikrinti. Tad, užuot rengusis referendumui, imtasi naujos Konstitucijos rengimo. Parengta specialios Valstybės tarybos komisijos ir priimta pagal naują rinkimų įstatymą sudaryto ir neturėjusio opozicijos Seimo, ji įsigaliojo tų pat metų 1938 m. gegužės 12 d.[181].

Konstitucija buvo atvirai autoritarinio pobūdžio. Jos 3 straipsnis skelbė: „Lietuvos Valstybė yra respublika. Jos priešakyje yra Respublikos Prezidentas. Jis vadovauja Valstybei.“

Aptariant prezidento padėtį valstybėje, Konstitucijoje taikyta savotiška jo konstitucinių galių klasifikacija, teikiant skirtingą prasmę ir reikšmę „vadovavimui valstybei“ ir „prezidento galios veiksmams“.

Svarbiausia Respublikos prezidento teise laikytas „vadovavimas valstybei“, apimantis Konstitucijos nesukonkretintą, bet akivaizdžiai išskirtinę prezidento veiklą, labiausiai veikiančią valstybės pagrindus. Vadovavimo valstybei prerogatyva, apimanti, pasak

[180] Vietos savivaldybės įstatymas. *Vyriausybės žinios*. 1931, Nr. 356–2419.
[181] Lietuvos Konstitucija. *Vyriausybės žinios*. 1938, Nr. 608–4271.

Konstitucijos, „visą Respublikos Prezidento galią“, buvo matoma kaip ypatinga dar ir ta prasme, kad jos subjektu buvo laikomas tik asmeniškai pats prezidentas, kitam asmeniui ji galėjo būti perduota tik vienintelių atveju – prezidento pareigybei likus vakuojančia, t. y. pasibaigus jo įgaliojimų laikui arba užimančiajam šią pareigybę asmeniui atsistatydinus ar mirus, ir negalėjo pereiti į kito asmens rankas laikinai – prezidentą pavaduojant, kai jis serga ar išvyksta į užsienį (71–72 str.).

Reglamentuojant valstybės vadovo kompetencijai priskirtus dalykus – galimus „prezidento galios veiksmus“ – Konstitucijoje buvo teigiama, kad prezidentas „reprezentuoja Lietuvos Valstybę, priima svetimųjų valstybių atstovus, skiria Lietuvos Valstybės atstovus ir daro kita, kas Konstitucija ir įstatymais jam pavesta“. Dar nurodyta prezidento teisė skirti ir atleisti valstybės kontrolierių ir kitus įstatymų nustatytus pareigūnus, jis skelbiamas vyriausiuoju ginkluotųjų pajėgų vadu, taip pat galėjo skirti ir atleisti kariuomenės vadą. Kilus pavojui viešajai tvarkai arba valstybės saugumui, jam suteikta teisė skelbti nepaprastąjį metą. Prezidentas, Vyriausybei pasiūlius, sprendė mobilizacijos, karo ir taikos klausimus.

Kardinaliai keitėsi prezidento santykiai su kitomis valstybės institucijomis.

Prezidentas skyrė Seimo rinkimus. Konstitucijai nustačius dvi Seimo paprastąsias sesijas per metus, prezidentui buvo pavesta jas sušaukti ir suteikta teisė uždaryti nesibaigus sesijos laikui. Prezidentui leista savo nuožiūra ar kvalifikuotai Seimo narių daugumai pareikalavus sušaukti nepaprastąją sesiją ir nustatyti joje svarstytinus klausimus, taip pat, net nebaigus tų klausimų svarstyti, ją uždaryti. Prezidentui pavesta išbuvusį kadencijos laiką – 5 metus – Seimą paleisti, taip pat suteikta galimybė jį paleisti ir anksčiau laiko.

Seimas neturėjo išimtinės įstatymų leidybos teisės: nustatyta, kad įstatymus, nesant Seimo ar jo sesijos, leidžia prezidentas. O ir pačiam Seimui Konstitucija pavedė svarstyti ir priimti tik įstatymų projektus, kurie įstatymais virsdavo juos patvirtinus ir paskelbus prezidentui (108 str.). Prezidentas galėjo įstatymo projektą grąžinti Seimui svarstyti antrą kartą, o jam tą patį projektą absoliučia balsų dauguma pakartotinai priėmus, galėjo rinktis – jį skelbti arba Seimą paleisti; *veto* galėjo būti įveiktas tik naujai išrinkto Seimo, jam priėmus tą patį įstatymo projektą.

Panaši procedūra buvo numatyta prezidentui vetuojant Seimo priimtą Konstitucijos pakeitimo projektą: šiuo atveju *veto* galėjo būti įveiktas tik naujam Seimui tą patį projektą priėmus kvalifikuota balsų dauguma.

Prezidentas naudojosi teise ratifikuoti tarptautines sutartis. Ir tik posėdžiaujant Seimui, sutartys, keičiančios galiojantį ar įpareigojančios išleisti naują įstatymą, turėjo būti pristatomos jam, siekiant gauti pritarimą ratifikavimui.

Prezidentui taip pat buvo pavesta tvirtinti Seimo priimtą valstybės biudžetą, bet, Seimo nesant arba jam iki sesijos pabaigos biudžeto nepriėmus, Vyriausybė galėjo jį pristatyti tvirtinti tiesiai prezidentui.

Tapusį ryškia savarankiška politine figūra prezidentą 1938 m. Lietuvos Konstitucija pašalino iš Vyriausybės, vykdančios „prezidento jai patikėtą valdžią“, sudėties. Dabar Vyriausybė susidėjo jau tik iš ministro pirmininko ir ministrų, kartu sudarančių Ministrų tarybą. Ministrą pirmininką ir jo pristatymu kitus ministrus skyrė ir atleido prezidentas.

Prezidentui suteikta teisė savo iniciatyva šaukti Vyriausybės posėdžius, juose dalyvauti ir pirmininkauti. Į prezidento kompetenciją įėjo sutikimo davimas kelti ministrui pirmininkui, ministrui ar valstybės kontrolieriui bylą dėl tarnybinio nusikaltimo.

Tai, kad prezidento aktams, kuriais skiriami ir atleidžiami ministras pirmininkas ir valstybės kontrolierius, taip pat duodamas sutikimas iškelti jiems bylą, Konstitucija nereikalavo Vyriausybės atstovo kontrasignacijos, reiškė Konstitucijos sankcionuotą politinę Vyriausybės atsakomybę prezidentui ir reikalavimą turėti jo pasitikėjimą. Tuo pat metu Vyriausybė menkai tepriklausė nuo Seimo – Konstitucija jau neužsiminė apie Seimo pasitikėjimą Vyriausybe, apie teisę reikalauti atsistatydinimo. Net išklausęs ministro pirmininko atsakymą į interpeliaciją ir kvalifikuota dauguma balsų dauguma atsakymą pripažinęs nepatenkinamu, Seimas galėjo sulaukti iš prezidento ne ministro pirmininko atleidimo, o paties Seimo paleidimo. Ir tik susirinkęs naujos sudėties Seimas, pripažinęs ministro pirmininko atsakymą į tą pačią interpeliaciją esant nepatenkinamą, galėjo prezidentą priversti atleisti ministrą pirmininką.

Suteikdama prezidentui plačiausias teises, Konstitucija nenumatė jo atstatydinimo ar nušalinimo nuo pareigų anksčiau laiko ir nurodė, kad prezidentas neatsako už savo galios veiksmus, o už kitus veiksmus vadovaudamas valstybei taip pat atsakomybėn negali būti traukiamas.

Priskirdama prezidentui ne tik Vyriausybę, bet ir Seimą, Konstitucija deklaravo valstybės valdžios vieningumą ir nedalomumą. Ši nuostata nelietė tik teismo, skelbiamo nepriklausomu ir sprendimus darančiu Lietuvos Respublikos vardu.

Apibūdindama valstybės ir piliečio santykius, Konstitucija aiškiai pabrėžė valstybės pirmumą: „Piliečiui valstybė yra jo paties buvimo pamatas.“ Skyriuje, pavadintame „Piliečių teisės ir pareigos“, apie jas kalbama vienų neatsiejant nuo kitų – pilietis naudojasi savo laisve, „visuomet atsimindamas savo pareigas Valstybei“, tarp kurių svarbiausia – būti ištikimam valstybei.

Pagrindines piliečių laisves Konstitucija sujungė į „visuomeninio veikimo laisvę“, kurią „valstybė saugo“, kartu žiūrėdama, kad nebūtų veikiama „kenksminga valstybei kryptimi“, –visuomeninė veikla, ypač spaudoje, organizacijose ir susirinkimuose turėjo atitikti ištikimybės valstybei reikalavimą.

Konstitucija skelbė asmens ir buto neliečiamumą, susižinojimo slaptumą, kilnojimosi ir gyvenamosios vietos pasirinkimo laisvę, leisdama valstybei šias laisves varžyti „valstybės saugumo“, „kovos su nusikaltimais“ sumetimais.

Aktyviam valstybės vaidmeniui ūkio srityje apibūdinti buvo skirtas specialus Konstitucijos skyrius „Tautos ūkis“. Čia, greta tradicinės deklaracijos, kad valstybė saugo nuosavybės teisę, yra nauja, savininką įpareigojanti nuostata: „Turtas deda jo valdytojui pareigą turto naudojimą derinti su Valstybės reikalais.“ Ūkio ir verslo sritims numatyta galimybė naudotis funkcine (veikmens) savivalda, kartu skelbiant, kad ūkio ir jo atskirų įmonių veiklą valstybė „prižiūri ir rikiuoja“, rūpinasi veikliu ūkininkų dalyvavimu tikslingoje ir taisyklingoje žemės ūkio veikloje, tikslingu pramonės, prekybos ir amatų ūkinių galimybių panaudojimu ir t. t. Konstitucija nustatė aktyvią valstybės poziciją šeimos ir motinystės, auklėjimo ir švietimo, darbo, sveikatos ir socialinio aprūpinimo klausimais.

4. Lietuvos sovietizacija. Autentiškos Lietuvos konstitucinės raidos pertrūkis

Lietuvos okupacija ir aneksija. Įvykių, dėl kurių Lietuva ilgam išnyko iš politinio Europos žemėlapio, prologu tapo nusikalstami slaptieji Sovietų Sąjungos ir Vokietijos

(V. Molotovo ir J. Ribbentropo) 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sandėriai, kuriais du agresoriai, planuodami užgrobti svetimų suverenių valstybių teritorijas, pasidalijo įtakos Vidurio Europoje sritimis. Paskui buvo priimta Lietuvai lemtinga 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartis su Sovietų Sąjunga, pagal kurią sovietai Lietuvai sugrąžino iš lenkų, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, atimtą Vilniaus kraštą, už tai išsireikalaudama teisę jos teritorijoje dislokuoti sovietines karines bazes. Pagaliau 1940 m. birželio 14 d. Maskvos ultimatumu Lietuvos Vyriausybei pareikalauta sudaryti naują jam palankią Vyriausybę, įsileisti į savo teritoriją papildomą sovietų karinį kontingentą ir atiduoti teismui, iškėlus pramanytus kaltinimus organizavus pavienių sovietinių kareivų grobimus, vidaus reikalų ministrą ir Valstybės saugumo departamento direktorių.

Lietuvos Vyriausybei neparėmus prezidento A. Smetonos siūlymo atmesti tarptautinės teisės požiūriu su valstybės suverenumu nesuderinamus Maskvos reikalavimus, jis pasitraukė į užsienį, pasirašęs oficialų aktą, kuriame, motyvuodamas sunegalavimu, remdamasis Lietuvos Konstitucijos 71 straipsniu, pavaduoti jį ir eiti prezidento pareigas pavedė ministrui pirmininkui A. Merkiui.

1940 m. birželio 15 d. gausūs SSRS kariuomenės daliniai peržengė Lietuvos sieną ir kartu su jos teritorijoje pagal savitarpio pagalbos sutartį seniau dislokuotais daliniais valstybę okupavo.

Viena tolesnių veiksmų, skirtų Lietuvos valstybei inkorporuoti į Sovietų Sąjungos sudėtį, ypatybių buvo šio teisei prieštaraujančio reiškinio dangstymas tariamomis pačių Lietuvos gyventojų iniciatyva ir pastangomis, jų įvykdyta „revoliucija“. Įspūdį turėjo sutvirtinti formalus galiojusių pačios Lietuvos teisės aktų panaudojimas tuo tikslu. Galiojusi 1938 m. Lietuvos Konstitucija, sutelkusi didžiausią politinę galią prezidento rankose, taip pat teisę paleisti Seimą, atleisti Ministrų tarybą ir sudaryti naują ir net leisti įstatymus, tam buvo ypač tinkama. Tereikėjo pasirūpinti, kad esamas prezidentas paklustų okupanto valiai, arba bent kad prezidento „vadovavimo valstybei“ galia oficialiai būtų perduota jo statytiniui. Pirmajam variantui atkritus, susirūpinta antrojo įgyvendinimu.

Prezidento išvykimas į užsienį Konstitucijai labai aiškiai skirtas nuo jo atsistatydinimo, o jo pavadavimas – nuo pareigų ėjimo. Siekiant iš į užsienį pasitraukusio prezidento atimti jo galias ir jas perduoti okupantų statytiniui, kad naujasis premjeras perimtų taip pat ir konstitucines prezidento prerogatyvas, įgalinsiančias jį įgyvendinti sovietų užmačias prieš Lietuvą, visuomenei buvo paskelbtas komunikatas apie tai, kad respublikos prezidento išvykimą susidariusiomis aplinkybėmis Vyriausybė vertinanti kaip jo atsistatydinimą ir tuo pagrindu, pagal Konstitucijos 72 straipsnį, prezidento pareigas imasi eiti ministras pirmininkas A. Merkys. Taip kelias naujai Vyriausybei sudaryti liko atviras, nors asmeniui, einančiajam prezidento pareigas, teko tik formalus vaidmuo: Vyriausybės sudėtį padiktavo atvykęs iš Maskvos SSRS užsienio reikalų komisaro pavaduotojas V. Dekanozovas, paskirtas SSRS vyriausybės ypatinguoju įgaliotiniu Lietuvai, konsultuodamasis su sovietinės pasiuntinybės Lietuvoje pareigūnais ir Lietuvos kompartijos funkcionieriais. Pagal jų komandą sudaryti Vyriausybę Konstitucijos nustatyta tvarka pavesta J. Paleckiui, paskui patvirtinta jos sudėtis. Nuo šiol prezidento pareigas ėmė eiti naujasis premjeras.

Remiantis atitinkamu 1938 m. Konstitucijos straipsniu, birželio 27 d. einančiojo Respublikos prezidento pareigas aktu buvo paleistas Seimas. Paskui, naudodamasis konstituciniu nuostatu, suteikiančiu prezidentui, nesant Seimo, teisę pačiam leisti įstatymus, einantis šias pareigas J. Paleckis iki liepos 21 d. išleido per keturiasdešimt teisinių aktų,

nauja dvasia keitusių ir naikinusių atitinkamus nepriklausomoje Lietuvoje išleistus įstatymus, taip pat prie policijos nuovadų įsteigta milicija, į „liaudies kariuomenę“ pertvarkyta Lietuvos kariuomenė, likviduota Šaulių sąjunga, panaikintas karo komendantų institutas.

Konstitucijos nuostatomis plačiai pasinaudota darant asmeninius pakeitimus valstybės aparate, šalinant iš jo patriotiškai nusiteikusius arba laikytus nepatikimais tarnautojus. Triukšminga komunistinių politinių kalinių iš laisvės atėmimo vietų paleidimo kampanija buvo įvykdyta remiantis Konstitucijos nuostata, suteikiančia prezidentui teisę dovanoti teismo sprendimu paskirtą bausmę.

Sovietinių okupantų interesais pasinaudota ne tik 1938 m. Lietuvos Konstitucijos nuostatomis, bet ir kai kuriais kitais nepriklausomybės laikų įstatymais, taip pat Spaudos ir Draugijų, padėjusiais teisiniu pagrindu uždaryti Lietuvių tautininkų sąjungą, kitas lietuviškas visuomenines organizacijas ir jų spaudą, taip pat legalizuoti komunistų partiją, jai artimas organizacijas ir jos spaudą.

Pagrindinį vaidmenį, prisidengus tariama tautos valia, formaliai įteisinant Lietuvos inkorporavimą į SSRS, sovietinis scenarijus, kaip žinoma, pavedė pseudodemokratinių, kito pasirinkimo nesuteikiančių, rinkimų ritualu maskuojamam, o iš tikrųjų kompartijos nuožiūra parinktam vadinamajam Liaudies seimui – neva tradicinei konstitucinei Lietuvos atstovaujamajai institucijai, išsaugojusiai net buvusį seimo pavadinimą.

1940 m. liepos 21 d. „liaudies seime“ inscenizuotas Lietuvai lemtingų dokumentų, svarbiausia – deklaracijos apie valstybės santvarką ir Lietuvos įstojimo SSRS sudėtį deklaracijos, priėmimas. Neatsižvelgta į tai, kad pagal 1938 m. Lietuvos konstituciją Seimas apskritai tebuvo laikomas pagalbinio pobūdžio institucija, nekompetentinga Lietuvos valstybės šeimininko ir jos likimo sprendėjo vaidmeniui.

Lietuvos aneksijos procesą formalizavo SSRS Aukščiausiosios tarybos 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas, skelbęs jos įjungimą į Sovietų Sąjungos sudėtį. Paskui, rugpjūčio 25 d., tas pats jos „liaudies seimas“ priėmė ir pirmąją sovietinę Lietuvos „konstituciją“[182], preliminariai išvakarėse aprobuotą kompartijos Centro komiteto Politinio biuro Maskvoje ir skelbusią ją vienu iš Sąjungos subjektų – sąjungine respublika[183].

1940 metų Lietuvos SSR konstitucija. Sovietinė Lietuvos vadinamoji konstitucija buvo surašyta visiškai laikantis Sovietų Sąjungos 1936 m. konstitucijos principų ir apskritai jos teksto. Ji įtvirtino Lietuvai iki to buvusias nežinomas valdžios institucijas ir visiškai atsisakė Lietuvoje sukauptos konstitucinio reguliavimo patirties. Lietuvos valstybės ženklas, vėliava ir himnas buvo pakeisti naujais, atitinkančiais nusistovėjusią sovietinę tradiciją.

Lietuvos, įvardijamos sąjungine respublika (nors iš tiesų tai buvo okupuota valstybė), santykiai su centru „konstitucijoje“ buvo vaizduojami pabrėžtinai laisvi, konfederacinio pobūdžio, tariamai pagrįsti visišku Sovietų Sąjungos subjektų suverenumu. Tokia išvada turėjo išplaukti, pirma, iš „konstitucijoje“ (13 str.) įrašytos nuostatos apie tariamą Lietuvos susijungimą su kitomis „sąjunginėmis respublikomis“ tam tikrais tikslais – savitarpio pagalbai ekonominėje, politinėje ir gynybos srityse – siekti; antra, ten pat buvo skelbiama apie Lietuvos, kaip Sąjungos narės, deleguotą centrui *atributinę* (tiksliai nu-

[182] Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucija (Pagrindinis Įstatymas). *Lietuvos Liaudies seimas.* Vilnius, 1985, p. 184–197.

[183] Lebedeva, N. VPK (b) CK Politbiuras ir 1939–1941 m. prijungtų prie SSRS teritorijų sovietizavimas. *Genocidas ir rezistencija.* 2000, Nr. 1 (7), p. 95–96.

statytą) kompetenciją, visą likusią valstybinę valdžią pasilaikant sau, „visiškai“ išlaikant „savo suverenines teises“; trečia, itin reikšmingas šia prasme būtų jokio realaus pagrindo neturintis „konstitucijos“ 15 straipsnis, pagal kurį Lietuva kaip sąjungos narė „pasilaiko sau teisę“ iš jos „laisvai“ pasitraukti.

Visos šios neva konstitucinio lygmens nuostatos teturėjo propagandinį pobūdį, jų tikslas – duoti pagrindą žodžiais Sovietų Sąjungą skirti nuo carinės Rusijos imperijos, viešai traktuotos „tautų kalėjimu“. Realus padėties dviveidiškumas plaukė jau iš sąjunginės 1936 m. konstitucijos, skelbusios aiškią federacijos viršenybę savo subjektų atžvilgiu: pasak jos, Sovietų Sąjungos įstatymai turėjo galią visoms respublikoms, o jų įstatymai, prieštaraujantys sąjunginiams, skelbti neturinčiais galios; reikalavimas, kad „respublikų konstitucijos“ atitiktų sąjunginę, nepaliko vietos respublikų konstitucinei kūrybai.

„Konstitucinė“ grandis, kuri sovietinę Lietuvą, kaip ir kitas vadinamąsias sąjunginės respublikas, siejo su Sovietų Sąjunga, buvo trisdešimt penki jos deputatai dvejų rūmų Sovietų Sąjungos Aukščiausiojoje taryboje (dešimt atsižvelgiant į respublikos gyventojų skaičių, Sąjungos taryboje ir dvidešimt penki vienodai visoms „sąjunginėms respublikoms“ Tautybių taryboje), renkami ketveriems metams, vienu metu visoje Sovietų Sąjungoje.

„Konstitucija“ Lietuvą skelbė socialistine darbininkų ir valstiečių valstybe, konstatavo dvarininkų ir kapitalistų valdžios nuvertimą ir proletariato diktatūros įvedimą.

„Konstitucija“ nustatė, kad aukščiausiasis valstybinės valdžios organas Lietuvoje, vienintelis įstatymų leidėjas yra Lietuvos TSR Aukščiausioji taryba, renkama ketveriems metams ir dirbanti sesijomis, kurių per metus numatytos dvi. Tarybos renkamam ir jai atskaitingam Lietuvos TSR Aukščiausiosios tarybos Prezidiumui pavesta šaukti Tarybos sesijas, aiškinti Lietuvos TSR įstatymus, pačiam leisti įsakus, kontroliuoti vykdomosios valdžios leidžiamų aktų atitiktį įstatymams ir atlikti kai kurias kitas funkcijas. Aukščiausias vykdomasis ir tvarkomasis valstybinės valdžios organas respublikoje buvo Lietuvos TSR Liaudies komisarų taryba (1946 m. perorganizuota į Ministrų tarybą), sudaroma Aukščiausiosios tarybos, jai atsakinga ir atskaitinga.

Pagal „konstituciją“ teisingumą vykdė Lietuvos TSR Aukščiausiasis teismas, apskričių ir liaudies teismai, taip pat specialūs TSRS teismai, steigiami TSRS Aukščiausiosios tarybos. Aukščiausiąjį teismą penkeriems metams rinko respublikos Aukščiausioji taryba. Ypatinga vieta teisingumo vykdymo organizacijoje skirta prokuratūrai, vadovaujamai respublikos prokuroro, kurį septyneriems metams skyrė Sovietų Sąjungos generalinis prokuroras.

Valdžios organai vietose buvo vietinės tarybos ir jų formuojami vykdomieji komitetai.

Pagal „konstituciją“ ekonominį Lietuvos pagrindą sudarė socialistinė ūkio sistema ir socialistinė gamybos įrankių bei priemonių nuosavybė; nustatytos valstybinė ir kooperatinė socialistinės nuosavybės formos.

Numatyta leisti privatinį pavienių valstiečių ūkį, smulkias privatinės pramonės ir prekybos įmones. Tik vėliau, po priverstinės masinės kaimo kolektyvizacijos ir kitų valstybės priemonių ekonomiką pavykus sutelkti valstybės rankose, komunistinė vadovybė paskelbė apie neva Lietuvoje pasiektą nedalomą socializmo viešpatavimą, galutinai panaikintą žmogaus išnaudojimą. Ši „istorinė pergalė“ buvo atspindėta 1951 m. gruodį padarytose konstitucijos pataisose: konstatuotas privatinės nuosavybės panaikinimas, ko-

operatinės-kolūkinės nuosavybės įtvirtinimas ir kai kurie kiti dalykai.

„Konstitucijos“ VIII skyrius skirtas piliečių teisėms ir laisvėms – teisei į darbą, poilsį, aprūpinimą medžiagomis, mokslą, jame skelbiama moterų ir vyrų lygybė, Bažnyčios atskyrimas nuo valstybės, žodžio, spaudos, susirinkimų ir mitingų, gatvių eisenų ir demonstracijų laisvės. Teigiama asmens ir buto neliečiamybė, susirašinėjimo slaptumas.

Labai reikšmingas, niekais vertęs Lietuvos sovietinės 1940 m. „konstitucijos“ formalias demokratinio pobūdžio nuostatas, buvo jos 98 straipsnis, kartojęs atitinkamą vadinamosios Stalino konstitucijos nuostatą, kad visuomeninėms organizacijoms Lietuvoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje, leidžiama funkcionuoti atsižvelgiant į darbo žmonių interesus, ugdant liaudies masių organizacinę saviveiklą ir politinį aktyvumą, kad visų visuomeninių ir valstybinių organizacijų „vadovaujančiu branduoliu“ esanti kompartija – „priešakinis darbo žmonių būrys“. Ši vadinamojoje konstitucijoje išreikšta nuostata komunistų partijai skyrė išskirtinį vadovaujantį vaidmenį, tiesa, įsakmiai dar nefiksuojamą (tai padaryta antrojoje sovietinėje 1978 m. Lietuvos „konstitucijoje“).

Svarbiausia politinė priemonė, sovietinėje sistemoje turėjusi užtikrinti demokratiškiausiomis laikytų institucijų veiklos sutapimą su kompartijos linija, buvo politiniai rinkimai, tiksliau – viena tų rinkimų stadija – kandidatų kėlimas.

Reglamentuojant rinkimų teisę buvo skelbiama, kad visų lygių, pradedant Aukščiausiąja ir baigiant apylinkių, „darbo žmonių“ deputatų tarybos yra renkamos visuotinės, lygios ir tiesioginės rinkimų teisės pagrindu, slaptai balsuojant, net nustatytasis rinkėjų amžiaus cenzas (18 metų) tais laikais buvo neįprastai žemas. Bet kandidatų iškėlimo teisę „konstitucija“ monopolizavo visuomeninėms organizacijoms ir draugijoms, griežtai prižiūrint (tiksliau – diktuojant) kompartijai. O kadangi 142 rinkimai vyko išimtinai pagal kandidatų sąrašus, neturint alternatyvų, net pripažintais demokratiniais rinkimų principais formaliai besiremiantis balsavimas negalėjo daryti įtakos jų rezultatams.

Nepaisant to, kad visų lygių tarybų asmenines sudėtis per rinkimus parinkdavo kompartija, konstitucija numatė dar ir atsarginę apsidraudimo nuo netinkamų asmenų renkamosiose institucijose priemonę – imperatyvinį mandatą, teikiantį rinkėjams galimybę bet kuriuo metu atšaukti savo išrinktąjį.

Visa apimantis kompartijos vadovaujantis vaidmuo faktiškai reiškė, kad ji ne tik „vairavo“ sovietinę visuomenę ir valstybę, bet ir neutralizavo, net faktiškai naikino laikytą konstitucine vadinamosios sąjunginės respublikos autonomiją. Juolab kad Lietuvos komunistų partija tebuvo organinis Sovietų Sąjungos komunistų partijos darinys ir faktiškasis okupuotos Lietuvos reikalų tvarkymas bei apskritai likimas telkėsi jos politinio biuro, sekretoriato rankose.

5. Lietuvos pasipriešinimas sovietiniam okupaciniam režimui 1940–1941 ir 1944–1990 m.

Lietuvos pasipriešinimas sovietinei okupacijai ir aneksijai bei kova dėl nepriklausomybės atkūrimo vyko 1940–1941 ir 1944–1990 metais. Jo formas, taktiką ir strategiją lėmė 1941–1945 m. SSRS–Vokietijos karas ir po karo vykstantys pasaulio bei SSRS pokyčiai. Pagal tai pasipriešinimas skirstomas į 1940–1941 m. laikotarpio pasipriešinimą, Lietuvos partizaninį karą (1944–1953) ir neginkluotą (pilietinį, disidentinį) pasipriešinimą (1954–1990).

Pasipriešinimas 1940–1941 m. 1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus ir aneksavus Lietuvos valstybę, lietuvių visuomenė dėl teisėtos valdžios atsisakymo priešintis buvo dezorganizuota. Okupantai, įvedę totalitarinį komunistinį režimą, siekė Lietuvą integruoti į SSRS ir prievarta įtvirtinti savo valdžią. Prasidėjo Lietuvos gyventojų areštai, kalinimas, trėmimai, Lietuvos sovietinimas, kolonizavimas ir rusifikavimas. Gaiviališkai kilę pirmieji pasipriešinimo veiksmai buvo nepaklusnumas SSRS okupacijos įstatymams ir įsakymams, Lietuvos diplomatai atsisakė paklusti marionetinei J. Paleckio vyriausybei.

Jau 1940 m. liepą pradėjo kurtis organizuoto nelegalaus pasipriešinimo branduoliai. 1940 m. rugsėjį Romoje įkurtas Lietuvos tautinis komitetas (pirmininkas E. Galvanauskas), lapkričio 17 d. Berlyne – slaptas koalicinis Lietuvių aktyvistų frontas (LAF; vadovas K. Škirpa). Lietuvoje pogrindį sudarė iš įvairių visuomenės sluoksnių 1940 m. nuo rugpjūčio iki gruodžio mėn. sukurti nelegalūs būreliai ir grupės. Majoro V. Bulvičiaus vadovaujama kariškių ir civilių grupė, Kaune – VDU studentų grupė, kurios tapo vadovaujančiais pasipriešinimo štabais. Iki 1941 m. pavasarį Lietuvoje iš karių, buvusių šaulių ir jaunimo sukurtas slaptas pasipriešinimo organizacijų tinklas, sukaupta ginklų, buvo leidžiama nelegali literatūra, atsišaukimai. Pogrindžio dalyviai ėmė rengtis antisovietiniam sukilimui, kai prasidės Vokietijos ir SSRS karas. Sukilimo tikslas – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. 1941 m. birželio 22 d. kilus SSRS ir Vokietijos karui ir Vokietijos kariuomenei peržengus okupuotos Lietuvos sieną prasidėjo antisovietinis Birželio sukilimas. Kaune buvo sudaryta J. Ambrazevičiaus (Brazaičio) vadovaujama Lietuvos laikinoji vyriausybė. Įsiveržusi Vokietijos kariuomenė daugelyje Lietuvos vietų (Kaune, Vilniuje, Ukmergėje ir kitur) jau rado sukilėlių atkurtą vietos valdžią. Tačiau nacistinės Vokietijos valdžia nepripažino nei Lietuvos nepriklausomybės, nei Laikinosios vyriausybės ir Lietuvoje įvedė okupacinį režimą.

Lietuvos partizaninis karas 1944–1953 m. 1944 m. vasarą ir rudenį didžiąją Lietuvos dalį užėmė sovietinė kariuomenė. Lietuvoje vėl buvo įtvirtintas sovietinis okupacinis režimas. Be NKVD kariuomenės, SSRS okupaciniam režimui Lietuvoje įtvirtinti buvo įkurtas VKP(b) Lietuvos biuras (veikė nuo 1944 m. lapkričio iki 1947 m. kovo mėn.; pirmininkavo M. Suslovas, V. Ščerbakovas), pasitelkta sovietinė nomenklatūra ir SSRS represinės institucijos. VKP(b) Lietuvos biurui vadovaujant buvo sukurtas LSSR NKVD-NKGB centrinis aparatas ir apskričių bei valsčių skyriai. Specialiosios tarnybos sukūrė platų šnipų ir agentų tinklą. Nuo 1944 m. vidurio imta formuoti stribų dalinius. Skirtingai negu 1940 m., Lietuvos visuomenė į antrąją sovietinę okupaciją reagavo masiniu pasipriešinimu ir partizaniniu karu. Skiriami trys partizaninio karo laikotarpiai, bet dėl jų ribų nėra vienos tyrinėtojų nuomonės: vieni skiria 1944–1945, 1946–1949, 1950–1953 m. laikotarpius, kiti – 1944–1946 m. vasaros, 1946 m. vasaros – 1948, 1949–1953 m. pavasario laikotarpius.

Partizaninis karas 1944–1945 m. 1944 m. antrojoje pusėje prasidėjo didelio masto partizaninio karo organizavimo, partizanų būrių, rinktinių ir apygardų kūrimo, didelių kautynių su okupantų kariuomene laikotarpis. 1944 m. liepos 26 d. SSRS karinė valdžia paskelbė Lietuvos vyrų mobilizaciją į SSRS kariuomenę. Iš numatytų (25 000) šauktinių registruotis atvyko tik apie 5000. Nepaklusę šaukimui vieni slapstėsi namuose, kiti pradėjo telktis miškuose į būrius, ieškoti ryšių su partizanais. NKVD kariuomenė, SMERŠ (karo žvalgyba) ėmė gaudyti, žudyti besislapstančius beginklius vyrus. Baudžiamosios operacijos vykdytos masiškai. Nuo 1944 m. liepos iki gruodžio mėn. Lietuvoje buvo su-

laikyta apie 53 000 žmonių, iš jų 13 169 suimti. Po NKVD kariuomenės vykdomų baudžiamųjų operacijų (1944–1945 m. nužudyta 12 213 Lietuvos gyventojų, iš kurių trečdalis ar net pusė buvo beginkliai civiliai) vis daugiau vyrų patraukė į miškus pas partizanus. Partizanų kovos vyko beveik visoje Lietuvoje. Su NKVD kariuomenės daliniais kaudavosi daugiausia dideli (100–300 žmonių) partizanų būriai. Pvz., 1945 m. gegužės 17 d. Kalniškės mūšyje miške (Simno vlsč.) su NKVD pajėgomis kovėsi 80–120 partizanų. Dideli partizanų būriai pajėgė ne tik kautis su gausiomis sovietų pajėgomis, bet ir kontroliuoti kaimus, mažesnius miestelius, užimti valsčių centrus. 1944 m. antrojoje pusėje partizanai puolė 17 valsčių centrus. Puolimai buvo skirti apsaugoti gyventojus nuo prievartinės mobilizacijos, turto ir mokesčių rekvizavimo, išlaisvinti suimtuosius. Užpuolę miestelius ir išlaisvinę suimtuosius, partizanai sunaikindavo gyventojų sąrašus, mokesčių ir nepriemokų dokumentus, mobilizacinius raštus į SSRS okupacinę kariuomenę ir kitus dokumentus, bausdavo aršiausius enkavedistus, stribus ir sovietinės valdžios aktyvistus. Partizanų kariniai veiksmai kėlė gyventojų nuotaiką ir viltį, kad sovietiniai okupantai bus išvyti. 1945 m. vasarą pradėta vengti atvirų kautynių su didesnėmis, gerai ginkluotomis sovietinių okupantų pajėgomis, nes dėl didelio partizanų sutelkimo vienoje vietoje vien 1944–1945 m. žuvo apie pusę visų 1944–1953 m. žuvusių partizanų. Imta keisti kovos taktiką – stovyklauti ar judėti skyriais po 5–10 žmonių, slėptis bunkeriuose ir slėptuvėse. Sovietiniai okupantai irgi pakeitė represijų ir persekiojimo būdus: miškų šukavimus ir kaimų kratas derino su pasalomis pamiškėse, slėptuves stengėsi susekti per agentus ir šnipus.

Partizaninis karas 1946–1949 m. 1946 m. prasidėjo didžiausio partizaninio karo aktyvumo, karinių struktūrų, bendros politinės ir karinės vadovybės kūrimo laikotarpis. Lietuva buvo suskirstyta į karinius teritorinius vienetus. Jų struktūra (ne visur vienoda): skyrius (iki 10 žmonių), būrys (vidutiniškai 2–3 skyriai), batalionas, arba grupė, kuopa, tėvūnija (vidutiniškai 2–3 būriai), rinktinė (vidutiniškai 3–7 kuopos arba tėvūnijos), apygarda (vidutiniškai 2–3 rinktinės), sritis (vidutiniškai 2–3 apygardos). 1946–1948 m. apygardos sujungtos į sritis: 1946 m. balandį iš Tauro apygardos (Suvalkijoje) ir Dainavos apygardos (Dzūkijoje) įkurta Pietų Lietuvos sritis (dar vadinta Nemuno sritimi), 1947 m. gegužę iš Didžiosios Kovos, Vyčio, Vytauto apygardų ir Algimanto apygardos – Šiaurės rytų Lietuvos sritis (Kalnų sritis, Karaliaus Mindaugo sritis), 1948 m. birželį iš Kęstučio apygardos, Prisikėlimo apygardos ir Žemaičių apygardos – Vakarų Lietuvos sritis (Jūros sritis).

Lietuvos partizanai, arba laisvės kovotojai (taip jie dažnai vadinosi), buvo organizuoti kaip reguliarioji kariuomenė: vadovavosi statutais, įsakymais, teisės aktais. Partizanų veiklą reglamentavo apygardų Drausmės nuostatai, baudžiamieji statutai ir kt. norminiai dokumentai. Buvo sukurta vadų institucija, įsteigti kariniai laipsniai, apdovanojimai. Partizanų vadovybė konstatavo, kad nuo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvoje yra karo padėtis, kad partizaniniai junginiai toliau plėtoja okupantų sunaikintos Lietuvos Respublikos kariuomenės tradicijas ir yra būsimos laisvos valstybės kariuomenės užuomazga. Buvo griežtai kovojama su girtavimu, chuliganizmu, banditizmu, vagystėmis, plėšikavimu, išdavystėmis, įsakymų nevykdymu, savanaudiškumu. Vis dėlto partizanai neišvengė klaidų, buvo ir nepagrįstai nužudytų civilių žmonių. Nusikaltimus dažnai darė ir partizanų vardu veikę plėšikai bei kiti kriminaliniai nusikaltėliai, pavieniai besislapstantys ginkluoti asmenys ir partizanais apsimetę sovietinio saugumo agentai smogikai. Įvykdytus kriminalinius nusikaltimus sovietų propaganda naudojo visiems partizanams šmeižti ir kaltinti. Maisto

produktų partizanai gaudavo iš rekvizicijų ir gyventojų aukų. Vienas svarbiausių uždavinių sėkmingam partizaniniam karui tęsti buvo ne tik centralizuoti karines formuotes, bet ir sudaryti vyriausiąją karinę ir politinę vadovybę. Reikėjo paneigti okupantų klastotes, kad esą kovojama su pavienėmis banditų gaujomis. Lietuvos partizanų vyriausiąją vadovybę kurti ėmėsi stipri Jungtinė Kęstučio (vėliau – Kęstučio) apygarda. Jos naujasis vadas J. Žemaitis (Vytautas) rėmėsi idėja, kad tik kovojantys partizanai gali vadovauti pogrindžiui. 1949 m. vasario 2–22 d. Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje Mėnaičiuose (Radviliškio apylinkės) vyko Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Jame buvo įsteigtas *Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis* (LLKS) – vyriausioji partizanų politinė ir karinė organizacija. Sudaryta LLKS Taryba ir jos prezidiumas. LLKS Taryba sovietinės okupacijos laikotarpiu laikoma tautos aukščiausiu politiniu organu, Lietuvos vyriausybe pogrindyje, vadovaujančia politinei ir karinei išlaisvinimo kovai. Suvažiavime LLKS Tarybos prezidiumo pirmininku ir laikinuoju Ginkluotųjų pajėgų vadu išrinktas J. Žemaitis pabrėžė, kad LLKS svarbiausias uždavinys – parengti tautą lemiamam išsilaisvinimui, kartu ją išsaugoti. Pasipriešinimo politinė programa išdėstyta Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijoje.

Partizaninis karas 1950–1953 m. 1950 m. prasidėjo partizaninio karo slopimas, ginkluotų dalinių ir junginių nykimas. Partizanų materialinę bazę pakirto masiniai trėmimai ir prievartinė kolektyvizacija. Sovietinis saugumas sukūrė visuotinę sekimo, skundų, įtarinėjimų sistemą. Dėl stiprėjančio MVD–MGB teroro mažėjo rėmėjų: pasipriešinimui trukdė labai suaktyvėjusi MGB agentų, šnipų ir informatorių veikla, dažnėjančios išdavystės. 1952–1953 m. buvo sunaikinti sričių, apygardų ir rinktinių štabai, žuvo arba suimta apie 150 kovotojų, 1953 m. gegužę suimtas LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis, 1956 m. – Ginkluotųjų pajėgų vadas A. Ramanauskas (abu sušaudyti).

Partizaninio karo padariniai. Lietuvių tautos pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui aukščiausia forma buvo partizaninis karas su SSRS. Partizaninis karas nebuvo nei klasių kova, nei pilietinis karas (taip teigė oficialūs sovietų ideologai), tai buvo tautos laisvės kovos. Į pasipriešinimą komunistiniam okupaciniam režimui buvo įsitraukę įvairių sluoksnių gyventojai, ištisos šeimos. Apytikriais skaičiavimais, 80–85 proc. partizaninio karo dalyvių sudarė mažažemių ir vidutiniokų valstiečių vaikai.

Į partizanus ėjo tarnautojai, mokytojai, studentai, moksleiviai, medikai, kunigai. Kelios dešimtys mokytojų buvo partizanų sričių, apygardų, rinktinių vadai, štabų darbuotojai, žymūs kovotojai. Partizanų daliniuose buvę kunigai, kapelionai rūpinosi karių sielovada. Labai svarbi buvo moterų ryšininkių, gailestingųjų seselių pagalba.

1944–1953 m. su ginklu kovojo ne mažiau kaip 50 000 (kitais duomenimis, 60 000 ar dar daugiau); dar 50 000 žmonių buvo nelegalių organizacijų nariai, partizanų ryšininkai, rėmėjai. Partizanavimo trukmė buvo 2–3 metai. Dauguma žuvusiųjų – jaunesni kaip 22 metų. 1944–1953 m., LSSR MGB duomenimis, žuvo apie 20 000 ginkluoto pasipriešinimo dalyvių (manoma, iš nužudytų ir partizanams priskirtų žmonių 30–50 proc. buvo civiliai, dažniausiai nuo mobilizacijos į SSRS kariuomenę besislapstantys vyrai). LSSR MGB duomenimis, nuo 1944 m. liepos 15 d. iki 1953 m. spalio 25 d. nuo partizanų antpuolių kautynėse ir susirėmimuose žuvo apie 12 900 žmonių, iš jų: apie 3000 NKVD kareivių, stribų, sovietinio saugumo bendradarbių, apie 2300 ginkluotų sovietinių ir partinių aktyvistų. Ginkluotas pasipriešinimas parodė Vakarų šalims, kad Baltijos šalys siekia išsivaduoti iš okupantų ir atkurti nepriklausomas valstybes. Iš visų SSRS okupuotų šalių

lietuvių tauta (ir ukrainiečiai) ginklu kovojo atkakliausiai ir ilgiausiai (10 m.). Partizanų kovos (Latvijoje ir Estijoje jos buvo silpnesnės ir gerokai mažiau kovotojų) – viena svarbių priežasčių, neleidusių labiau kolonizuoti ir rusinti Lietuvos; kaimas išliko lietuviškas. Partizaninis karas davė impulsą ir teikė jėgų neginkluotam pasipriešinimui.

Neginkluotas pasipriešinimas 1954–1990 m. Paaiškėjus, kad SSRS okupacija ir komunistinis režimas įsitvirtino ilgam, kad jo įveikti ginkluotu būdu neįmanoma, pakito pasipriešinimo taktika – pereita prie neginkluoto, kuris daugiausia reiškėsi nelegalia ir dvasine intelektine veikla, pasipriešinimo. Po J. Stalino mirties (1953), N. Chruščiovui tapus SSKP CK I sekretoriumi, prasidėjo reformų ir dalinio komunistinio režimo švelninimo, vadinamasis atšilimo, laikotarpis. Nors pamažu buvo atsisakoma kai kurių smurtinių valdymo metodų, bet tai nepakeitė totalitarinės sovietinės sistemos pagrindų. Nepakito ir okupuotos bei aneksuotos Lietuvos politinė padėtis. Tęsėsi lietuvių tautos (taip pat ir kitų SSRS pavergtų tautų) teroras ir persekiojimai: pažeidinėtos žmogaus teisės, persekioti kitamaniai ir tikintieji, gniaužta tautinė savimonė bei mentalitetas. Buvo rusinama Lietuva, klastojama jos istorija, trukdoma humanitarinių mokslų, ypač lietuvių kalbos ir literatūros, plėtra, nebuvo laisvos spaudos, griežtai blokuojama iš Vakarų skleidžiama radijo ir kita informacija, brukama marksistinė-leninė ideologija ir prievartinis ateizmas.

1956 m. N. Chruščiovo pusiau viešai pasmerktas Stalino asmens kultas, Vengrijos revoliucija ir Poznanės darbininkų sukilimas (1956) lėmė naują pasipriešinimo pakilimą. 1954–1960 m. veikė 108 nelegalios jaunimo pasipriešinimo organizacijos ir grupės, kuriose buvo iki 700 narių. 1955–1958 m. KGB susekė ir nuteisė net 61 nelegalios grupės 226 narius, daugiausia jaunimą, dėl antikomunistinių atsišaukimų platinimo, tautinės vėliavos kėlimo, Vėlinių susibūrimų prie Lietuvos karių, partizanų kapų. Pogrindinės organizacijos veikė mokslo įstaigose, mokyklose ir įmonėse. Į pasipriešinimą įsitraukė Sibiro tremtiniai ir buvę politiniai kaliniai lietuviai, apie 1955–1956 m. paleisti iš sovietinių lagerių bei tremties ir grįžę į Lietuvą.

Politiniai įvykiai Čekoslovakijoje (1968 m. Prahos pavasaris) davė impulsą stipresniam pasipriešinimui ir Lietuvoje. Lietuvoje plito įvairiais būdais dauginami A. Solženicyno kūriniai, akad. A. Sacharovo pareiškimai. Lietuvą sukrėtė KGB persekioto kalbininko prof. J. Kazlausko neaiškios mirties (1970-10-08) aplinkybės, protestuojančio prieš sovietinį režimą R. Kalantos susideginimas 1972 m. gegužės 14 d. Kaune, per jo laidotuves ir po jų kilusios masinės demonstracijos, išvaikytos jėga. 1972 m. vasarį į JT generalinį sekretorių K. Waldheimą, o per jį – į SSKP CK generalinį sekretorių L. Brežnevą dėl tikėjimo, katalikų spaudos laisvės varžymo memorandumu kreipėsi 17 000 Lietuvos tikinčiųjų. Geriausiai organizuota ir daugiausiai įtakos pasipriešinimui turėjo savilaidė *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika* (LKBK; 1972–1989). KGB, ieškodama LKBK, 1973 m. darė masines kratas, suiminėjo kitamanius, bet pasipriešinimo nepalaužė. Maždaug nuo 1960 m. pasipriešinimas įgijo kitą formą (kartais netiksliai vadinamą disidentine) – žmogaus ir tautos teises imta ginti remiantis SSRS teisiniais aktais. Lietuvai poveikį darė Rusijos disidentai, su kuriais apie 1970 m. buvo užmegzti ryšiai. Pasipriešinimo veikėjai pirmiausia siekė tautinių politinių tikslų – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Po A. Sniečkaus mirties (1974-01-22) pasipriešinimas stiprėjo. Ilgalaikiu demokratinių jėgų ideologiniu ginklu prieš sovietinį režimą tapo Helsinkio pasitarimas, kurio Baigiamąjį Aktą ir Helsinkio deklaraciją 1975 m. pasirašė ir SSRS. Aktu iškilmingai pasižadama ginti žmogaus ir tautų teises.

Į Maskvos disidento S. Kovaliovo 1975 m. gruodžio 9–12 d. Vilniuje vykusį teismą atvyko Rusijos pasipriešinimo sąjūdžio įkvėpėjas A. Sacharovas, stiprėjo tarptautiniai ryšiai, plėtėsi B. Gajausko, V. Lapienio, kun. S. Tamkevičiaus, A. Terlecko veikla. 1976 m. lapkričio 25 d. Vilniuje pasiskelbė veikianti *Lietuvos Helsinkio grupė* (LHG), kurią organizavo V. Petkus. Nors LHG veikė viešai, jos nariai buvo persekiojami, jiems inkriminuojami įvairūs kriminaliniai nusikaltimai. Vietoj nuteistųjų ar žuvusiųjų į LHG stojo nauji. KGB surengė pasipriešinimo veikėjų G. Iešmanto, P. Pečeliūno, V. Skuodžio ir kt. teismus. Atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, ugdyti žmonių tautinę, religinę, politinę savimonę ypač siekė *Lietuvos laisvės lyga* (LLL, įkurta 1978; iniciatorius ir vadovas A. Terleckas). Platinamuose lapeliuose, leidiniuose LLL viena pirmųjų viešai paskelbė slaptuosius SSRS ir Vokietijos 1939 m. protokolus, jos iniciatyva 1987 m. rugpjūčio 23 d. surengtame pirmajame per SSRS okupaciją ir aneksiją viešame mitinge prie A. Mickevičiaus paminklo Vilniuje reikalauta panaikinti Molotovo–Ribbentropo paktą, atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, išvesti SSRS kariuomenę.

Tarp labiausiai persekiojamų, engiamų organizacijų per SSRS okupaciją buvo Bažnyčia ir tikintieji. Kas antras trečias lietuvis kunigas nubaustas, buvo nužudytų, nuteistų, ištremtų; kunigus teisė net už tai, kad jie mokė vaikus tikėjimo tiesų. Siekiant ginti tikinčiųjų teises ir Katalikų bažnyčią, skleisti informaciją apie jos persekiojimą 1978 m. lapkričio 13 d. įsteigtas *Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas* (įkūrė kunigai J. Kauneckas, A. Svarinskas, S. Tamkevičius, V. Vėlavičius, J. Zdebskis).

Visos pasipriešinimo organizacijos turėjo savo nelegalią spaudą. Lietuvių nelegali spauda buvo gausiausia tarp visų SSRS tautų. 1976 m. ėjo 8 pogrindiniai periodiniai leidiniai, 1979 m. – 14, 1982 m. – 13. Išleista knygų, brošiūrų, atsišaukimų. Už jų rengimą ir platinimą sovietinė valdžia ir KGB žmones persekiojo, teisė; buvo skiriama 2–12 m. kalėjimo, lagerio, tremties. Dalyje pogrindžio spaudos buvo keliama Lietuvos nepriklausomybės ir valstybingumo atkūrimo idėja ir jos gynimas. Nelegali spauda, patekusi į Vakarus, ne tik žadino domėjimąsi pavergta Lietuva, bet ir padėjo geriau pažinti SSRS, jos vadovybės skleidžiamą propagandą ir demagogiją, tikėjimo ir kitų žmogaus teisių pažeidimus, geriau suvokti lietuvių tautos siekius.

1985 m. kovą SSKP ir SSRS vadovu tapęs liberalesnis pokario kartos komunistas M. Gorbačiovas paskelbė pertvarką. SSRS, apimta didelės socialinės, ekonominės, politinės ir moralinės krizės, sparčiai iro. Intelektualai patriotai, pasinaudoję skelbiamais demokratijos, viešumo, minties laisvės, ekonominio savarankiškumo šūkiais, 1988 m. birželio 3 d. sudarė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio 35 asmenų iniciatyvinę grupę. *Sąjūdis* (jo Seimo tarybos pirmininku 1988 m. lapkričio 25 d. išrinktas V. Landsbergis) tapo visuotinio Lietuvos žmonių veržimosi į laisvę vadovu, sutelkė visas demokratijos ir nepriklausomybės siekiančias jėgas. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Sąjūdžio ir Estijos bei Latvijos liaudies frontų surengtas Baltijos kelias dar kartą patvirtino lietuvių, latvių ir estų tautų nepriklausomybės siekį. 1990 m. vasario 24 d. rinkimus į LSSR Aukščiausiąją Tarybą laimėjo Sąjūdžio remiami kandidatai. 1990 m. kovo 11 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba priėmė Kovo 11-osios Aktą, kuriuo buvo atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė. Oficialiai sovietinė okupacija baigėsi, bet pilietinis pasipriešinimas tęsėsi (vėl boikotuoti 1990–1991 m. šaukimai į SSRS kariuomenę ir kt.). Faktiškai Lietuvos Respublikos teritorijoje veikiančių SSRS įstaigų neliko po 1991 m. rugpjūčio pučo SSRS numalšinimo ir netrukus suirus SSRS. 1990–1991 m. dėl nepriklausomybės buvo kovojama jau remiantis

atkurto valstybingumo teisiniais aktais ir kitomis priemonėmis.

6. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracija

1949 m. vasario 10–20 d. Mėnaičių kaime, netoli Radviliškio, įvyko visų partizanų apygardų (struktūrinių vienetų) vadų suvažiavimas[184]. Jame buvo suvienytos visos sovietinei okupacijai besipriešinančios jėgos, dar labiau centralizuotas vadovavimas partizaniniam judėjimui. Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo organizaciją buvo nutarta pavadinti Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžiu; suvažiavime buvo sudaryta Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba (toliau – ir LLKS Taryba), vienijusi visas Sovietų Sąjungos okupacijai besipriešinančias ir su jos okupacine kariuomene kovojančias lietuvių tautos karines ir visuomenines formuotes, kurių pagrindinis siekis buvo atkurti Lietuvos nepriklausomybę, taip pat joms atstovavusi. LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininku buvo išrinktas Jonas Žemaitis-Vytautas. LLKS Taryba 1949 m. vasario 16 d. priėmė Deklaraciją[185], kurioje buvo įtvirtinti būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo metmenys, nustatyti nepriklausomos Lietuvos valstybės konstituciniai pamatai[186]. Deklaracijos priėmimo metu Lietuvoje nebuvo kitos institucijos, kuri taip plačiai atstovautų okupacijai besipriešinančiam Tautos judėjimui, kuri galėtų išreikšti ir vykdyti tikrąją Tautos valią, todėl LLKS Taryba, priimdama Deklaraciją, atspindinčią pagrindinį Tautos siekį – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, turėjo visišką teisinį pagrindą reikšti šį siekį visos Tautos vardu. Deklaracijoje nurodoma, kad LLKS Taryba yra aukščiausiasis Tautos politinis organas (1 str.). Visuotinai priimta, kad Tautos aukščiausioji politinė institucija yra ne kas kita, o Tautos atstovybė. Deklaracijos nuostata „LLKS Taryba yra aukščiausias Tautos politinis organas“ reiškia, kad okupuotoje Lietuvoje *nebuvo jokios kitos teisėtos valstybinės valdžios,* išskyrus LLKS Tarybą[187]. Ši Deklaracijos nuostata reiškia ir tai, kad tuo metu okupuotoje Lietuvoje veikusios vadinamosios Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba ir Lietuvos TSR Ministrų Taryba nebuvo Lietuvos valstybės valdžios institucijos. Tai buvo Lietuvą okupavusios ir ją aneksavusios Sovietų Sąjungos sudarytos administracinės įstaigos, per kurias Sovietų Sąjunga, remdamasi savo kariuomene ir kitomis represinėmis struktūromis, vykdė okupuotos Lietuvos valstybės teritorijos valdymą.

Deklaracijos nuostata, kad *LLKS Taryba yra aukščiausiasis Tautos politinis organas,*

---

184 Oficialiai posėdžiuose dalyvavo partizanų vadai: Jonas Žemaitis, Juozas Šibaila, Petras Bartkus, Adolfas Ramanauskas, Aleksandras Grybinas, Vytautas Gužas, Leonardas Grigonis ir Bronius Liesys. Žr. *Lietuva 1940–1990 (okupuotos Lietuvos istorija)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

185 Valstybės žinios, 1999, Nr. 11-241.

186 Deklaraciją pasirašė Jonas Žemaitis-Vytautas, Aleksandras Grybinas-Faustas, Vytautas Gužas-Kardas, Juozas Šibaila-Merainis, Bronius Liesys-Naktis, Leonardas Grigonis-Užpalis, Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Petras Bartkus-Žadgaila.

187 Tai, kad LLKS Taryba buvo sudaryta ne pagal 1938 m. Lietuvos Konstituciją, nepaneigia, kad LLKS Taryba buvo vienintelė teisėta Tautos atstovybė to meto okupuotoje Lietuvoje. Tarptautinėje teisėje pripažįstama, kad „ypatingos aplinkybės verčia kurti ypatingas teisės normas <...>. Nenumatytai kritinei situacijai susiklosčius, pirmiausia taikoma ne Konstitucija, o atsižvelgiama į gyvybinius valstybės ir tautos interesus.“ Akivaizdu, kad Sovietų Sąjungos okupacija buvo ypatinga, kritinė situacija, kuriai esant Lietuvos valstybės ir tautos išlikimui buvo iškilęs mirtinas pavojus. LLKS Tarybos kaip tautos atstovybės susiformavimą lėmė būtinumas apginti gyvybinius tautos ir valstybės interesus; tam reikėjo suvienyti visas Sovietų Sąjungos okupacijai besipriešinančias ir su jos okupacine kariuomene kovojančias lietuvių tautos karines ir visuomenines formuotes bei joms atstovauti. Būtent tai, kad LLKS Taryba vienijo visas Sovietų Sąjungos okupacijai besipriešinančias ir su jos okupacine kariuomene kovojančias lietuvių tautos karines ir visuomenines formuotes ir joms atstovavo, bei tai, kad LLKS Taryba vadovavo pasipriešinimo sovietinei okupacijai judėjimui, yra pagrindas LLKS Tarybą laikyti vienintele teisėta tautos atstovybe to meto okupuotoje Lietuvoje.

reiškė ir tai, jog ir sovietinės okupacijos metu Lietuvoje teisiškai egzistavo Lietuvos valstybės valdžią įgyvendinanti institucija – LLKS Taryba. Šio fakto teisinis konstatavimas kartu su kitais faktais – kad užsienyje veikė Lietuvos Respublikos diplomatinės atstovybės, kurios atstovavo Lietuvos Respublikai, buvusiai iki okupacijos; taip pat buvo pripažįstami Lietuvos Respublikos pasai, t. y. buvo pripažįstama Lietuvos Respublikos pilietybė; buvo saugoma Lietuvos nuosavybė užsienyje ir kt., – atspindi ne tik valstybės valdžios tęstinumą, bet ir *Lietuvos valstybės tęstinumą* tuo metu, kai ji buvo fiziškai nuslopinta.

Deklaracija svarbi ir tuo, kad joje įtvirtinti būsimos nepriklausomos Lietuvos valstybės *konstituciniai pagrindai*. Pagal valdymo formą Lietuva turėjo būti demokratinė respublika (l str.); būsimoji nauja Lietuvos Konstitucija turėjo atitikti žmogaus teises ir demokratinius siekimus (principus) (14 str.); buvo numatyta, kad naują Lietuvos Konstituciją priims Seimas (14 str.), kuris bus renkamas laisvais, demokratiniais, visuotiniais, lygiais, slaptais rinkimais (5 str.); būtent taip išrinktas Seimas ir Vyriausybė valdys Lietuvą (5 str.).

Deklaracijoje buvo numatyta, kad kol Seimas priims naują Konstituciją, „Lietuvos valstybės atstatymas <...> vykdomas pagal šioje Deklaracijoje paskelbtus nuostatus ir 1922 m. Lietuvos Konstitucijos dvasią“ (14 str.). 1922 m. Konstitucija, o ne paskutinė, iki Lietuvos sovietinės okupacijos Lietuvoje galiojusi, 1938 m. Konstitucija, Deklaracijoje nurodyta todėl, kad joje buvo numatyta kitokia valstybės valdžią vykdančių institucijų struktūra negu 1938 m. Konstitucijoje: pagal 1938 m. Konstituciją, valstybės valdžią vykdo „Respublikos Prezidentas, Seimas, Vyriausybė ir Teismas“ (4 str.), o Deklaracijoje yra nurodoma, kad tai daro demokratiniu būdu, visuotiniais rinkimais išrinktas Seimas ir Vyriausybė (5 str.). Prezidentas – svarbiausia valstybės valdžios figūra pagal 1938 m. Konstituciją – šioms institucijoms nėra priskirtas. Deklaracijoje nėra nuostatų, apibrėžiančių Prezidento vietą valstybės valdžios sistemoje, jo įgaliojimus ir santykius su kitomis valdžios institucijomis. Apsiribojama trumpu teiginiu: „<...> atstačius Lietuvos nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas“ (8 str.), taip pat nuostata, kad „laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu“ (9 str.). Kita vertus, čia pat daroma išlyga: „Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą“ (9 str.), tai yra ne Respublikos Prezidentui, kaip buvo nustatyta 1938 m. Konstitucijoje, bet tik Laikinajai Tautos Tarybai, kuri nuo okupacijos pabaigos iki susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui turi teisę leisti įstatymus (6 str.). Pagal Deklaraciją, Laikinąją Tautos Tarybą turėjo sudaryti „visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautos atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo“ (7 str.). Kita vertus, Deklaracijos nuostata, kad „Lietuvos valstybės atstatymas vykdomas <...> pagal 1922 m. *Konstitucijos dvasią*“ (pabrėžta aut.) leidžia teigti, kad ir ši Konstitucija Deklaracijos autoriams buvo priimtina ne visa. Ir tai suprantama, nes 1922 m. Konstitucijoje įtvirtinta valdžių struktūra, kai Seimas iš esmės buvo visagalis, taip pat turėjo trūkumų, neleido užtikrinti valdžių pusiausvyros, valstybės stabilumo, sudarė prielaidas staigiam ir ryškiam dalies visuomenės radikalėjimui, ne tik politinių jėgų, bet ir visuomenės susipriešinimui.

Deklaracijoje yra daug apimančių nuostatų, susijusių su žmogaus teisėmis ir laisvėmis, jų garantijomis. Pagal Deklaracijos 15 straipsnį, „atstatytoji Lietuvos valstybė ga-

rantuoja lygias teises visiems Lietuvos piliečiams, neprasikaltusiems lietuvių tautos interesams“. Deklaracijoje numatyta žemės ūkio ir pramonės reforma, kuri laikoma prielaida „socialinių problemų racionaliam sprendimui ir krašto ūkiniam atkūrimui“, – tokia reforma turėjo būti „vykdoma pačioje nepriklausomo gyvenimo pradžioje“ (20 str.). Minėtame dokumente „konstatuojama teigiama religijos įtaka ugdant tautos moralę ir palaikant jos atsparumą sunkiausiu laisvės kovų laikotarpiu“ (18 str.). Joje įtvirtintas labai svarbus teisinės valstybės principo elementas – teisingumą vykdo tik teismai, taip pat nustatyta, kad „asmenys, bolševikinės arba vokiškosios okupacijos metu išdavę Tėvynę bendradarbiavimu su priešu, savo veiksmais ar įtaka pakenkę tautos išsilaisvinimo kovai, susitepę išdavystėmis ar krauju, yra atsakingi prieš Lietuvos Teismą“ (17 str.).

Deklaracijoje yra įtvirtintas Lietuvos valstybės geopolitinės orientacijos principas. Joje nurodoma, kad LLKS Taryba prisideda „prie kitų tautų pastangų sukurti pasaulyje teisingumu ir laisve pagrįstą pastovią taiką, besiremiančią pilnutiniu įgyvendinimu tikrosios demokratijos principų, išplaukiančių iš krikščioniškosios moralės supratimo ir paskelbtų Atlanto Chartijoje, Keturiose Laisvėse, 12-oje Prezidento Trumeno Punktų, Žmogaus Teisių Deklaracijoje ir kitose teisingumo ir laisvės Deklaracijose, prašo visą demokratinį pasaulį pagalbos savo tikslams įgyvendinti“ (22 str.). Šios nuostatos reiškia, kad Lietuvos geopolitinė orientacija – demokratinis Vakarų pasaulis, kad Lietuva savo ateitį sieja tik su Vakarų demokratinių šalių bendrija. Šiose Deklaracijos nuostatose iš esmės atsispindi kolektyvinės gynybos principas. Kartu LLKS Taryba prašo visą demokratinį pasaulį padėti Lietuvai išsilaisvinimo kovoje, kad būtų įgyvendinti jos tikslai. Svarbiausias LLKS Tarybos tikslas – atkurti laisvą, demokratinę, nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Seimas 1999 m. sausio 12 d. priėmė įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“[188]. Įstatyme nurodoma, kad juo nustatomas Deklaracijos statusas Lietuvos Respublikos teisės sistemoje (1 str.), kad Deklaracija yra Lietuvos valstybės teisės aktas (3 str.). Atsižvelgiant į Deklaracijos paskirtį ir jos turinį, galima teigti, kad *Deklaracija priskirtina konstitucinės reikšmės teisės aktams* ir yra vienas iš Lietuvos nepriklausomos valstybės konstitucinių pamatų. Šią reikšmę Deklaracija turėjo ir tebeturi nuo pat 1949 m. vasario 16 d., t. y. nuo jos priėmimo. Deklaracija pati savaime yra pirminis konstitucinės teisės šaltinis. Seimo priimtas specialus į statymas, apibrėžęs Deklaracijos vietą ir statusą Lietuvos teisės sistemoje, yra labai svarbus šio akto reikšmės *teisinis įtvirtinimas*. Priėmus šį įstatymą Deklaracija buvo oficialiai įtraukta į Lietuvos teisės sistemą. Iš LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos nuostatų kyla ne tik moralinio pobūdžio padariniai, bet ir būtinumas priimti įstatymus bei kitus teisės aktus, kuriais būtų atkuriamas istorinis teisingumas, įtvirtinamas valstybės tęstinumas, įprasminamas LLKS Tarybos ir jos Prezidiumo Pirmininko teisinis statusas. Vienas iš tokių teisės aktų yra Seimo 2009 m. kovo 12 d. priimta deklaracija „Dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“, kuria LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas Jonas Žemaitis pripažįstamas kovojančios su okupacija Lietuvos valstybės vadovu, faktiškai vykdžiusiu Respublikos Prezidento pareigas[189]. Be to, Seimas 2018 m. lapkričio 20 d. priėmė Deklaraciją „Dėl Adolfo Ramanausko-Vanago pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“, kurioje konstatavo, kad „Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Prezidiumo pirmininko pir-

[188] Valstybės žinios, 1999, Nr. 11-241.

[189] Lietuvos Respublikos Seimo 2009 m. kovo 12 d. deklaracija „Dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“. Valstybės žinios, 2009, Nr. 30-1166.

masis pavaduotojas Adolfas Ramanauskas-Vanagas nuo 1954 m. lapkričio 26 d. (Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos Prezidiumo pirmininko Jono Žemaičio-Vytauto žūties okupanto nelaisvėje) iki 1957 m. lapkričio 29 d. (jo paties nužudymo KGB kalėjime Vilniuje) buvo aukščiausias tuo metu likęs gyvas Lietuvos valstybės pareigūnas ir kovojančios su okupacija Lietuvos valstybės vadovas.“[190]

7. Lietuvių tautos atgimimo prielaidos demokratinių pokyčių tendencijose

Dėl 1940 m. Lietuvos okupacijos ir aneksijos buvo sunaikintos 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos valstybinės struktūros, o sulaužius galiojusią teisinę sistemą, ji pakeista Lietuvą okupavusios ir aneksavusios valstybės – SSRS teisine tvarka. Jėga primetus sovietinio tipo santvarką, valdžios ir valdymo institucinę sistemą, teisinį reguliavimą, buvo nutraukta laisva Lietuvos valstybingumo raida. Lietuva neteko suvereniteto – politinių, teisinių prielaidų savarankiškai, neveikiant jokiai kitai svetimai jėgai spręsti tautos ir jos sukurtos valstybės konstitucinės, politinės, socialinės, ekonominės raidos klausimus.

Lietuvos valstybinė organizacija buvo pakeista okupacinės valdžios sukurta administravimo struktūra, kuri sprendė šalutinius visuomenės gyvavimo klausimus. Bent kiek svarbesnes politines, teisines ir kitas aktualijas lėmė SSRS institucijų direktyvos. Lietuvoje egzistavusių valdymo institucijų pagrindinė priedermė buvo besąlygiškai įgyvendinti Maskvos direktyvas. Terminas „Lietuvos TSR“ atspindėjo Lietuvos valstybės teritorijos valdymo būdą, kurio esmę galima apibūdinti taip: Sovietų Sąjungos valdžios organai sukūrė sau pavaldžias ir savo kontroliuojamas vietos administracines įstaigas, suteikė joms pavadinimus, turėjusius rodyti, esą šios įstaigos atstovauja tautai, ir per šias įstaigas, remdamiesi represinėmis struktūromis, valdė okupuotą Lietuvos valstybės teritoriją[191]. Tokie apibrėžimai, kaip „buvusios sąjunginės respublikos“, „postsovietinės respublikos“, „postsovietinės valstybės“, o tuo labiau „Lietuvos kaip valstybės, buvusios Sovietų Sąjungos sudėtyje“ Lietuvai negali būti taikomi. Apie tai oficialiai paskelbta 1999 m. sausio 12 d. Seimo priimtame Memorandume Šiaurės Atlanto Aljanso valstybių parlamentams[192].

Faktiškai buvusi politinė tikrovė, kurioje atsidūrė Lietuva, pagal tarptautinės teisės principus ir normas negalėjo paneigti ir todėl nepaneigė Lietuvos valstybės egzistavimo *de jure*[193]. Tai patvirtina ir Vakarų demokratinių valstybių Lietuvos aneksijos nepripažinimo politika. Įtvirtinta kvazikonstitucinė, kvaziteisinė sistema nesudarė jokių prielaidų pateisinti Lietuvos okupacijos ir aneksijos fakto.

Politinės sistemos pagrindai buvo įtvirtinti SSRS Konstitucijoje, o vadinamųjų „sąjunginių respublikų“ konstitucijos bent kokio savarankiškesnio vaidmens neatliko. Jos pažodžiui atspindėjo tai, kas buvo skelbiama SSRS Konstitucijoje. Funkcionavo vienpartinė struktūra, kurioje vyravo komunistų partija. Kitų politinių partijų koegzistavimas buvo neįmanomas, o bet kokios kitos politinės idėjos dėl politinės sistemos buvo slopinamos

[190] TAR, 2018-11-22, Nr. 18807.

[191] Sinkevičius, V. Kovo 11-oji: Nepriklausomybės atkūrimo teisinė konstrukcija. *Jurisprudencija.* 2010, 3(121): 59, 60.

[192] 1999 m. sausio 12 d. Lietuvos Respublikos Seimo Memorandumas Šiaurės Atlanto Aljanso valstybių parlamentams. *Valstybės žinios.* 1999, Nr. 7-144.

[193] Plačiau apie tai žr.: Žalimas, D. *Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 m. kovo 11 d. tarptautiniai teisenos pagrindai ir pasekmės.* Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 2005.

represinėmis priemonėmis. Komunistų partija buvo ne kas kita, o valstybinė politinė organizacija, vykdanti absoliučią visuomenės, valstybinių organizacijų kontrolę. Kvaziparlamentiniu lygmeniu tai reiškė, kad nė vienas sprendimo, nutarimo, įstatymo projektas negalėjo būti pateikiami Aukščiausiajai Tarybai svarstyti tol, kol jų neaprobavo ir slaptai apie tai nepranešdavo Tarybai, kad juos leidžiama priimti. Taikliai pastebima, kad „palyginti su visais kitais socialistinės teisės institutais, t. y. su įstatymų leidžiamaisiais, vykdomaisiais ir teismo organais, partija funkcionuoja labai panašiai kaip graikų mitologijos *deux ex machina*. Socialistinėje sistemoje ji yra vienintelis mąstantis organas. Sugalvojusi, kas visuomenei yra geriausia, ji siunčia impulsus per savo gausius čiulptuvėlius į įvairiausius socialistinės teisės kūno priedus <...> Ji tiesiog prižiūri, kaip vykdoma ir įgyvendinama įstatymų leidžiamosios valdžios politika visoje šalyje.“[194]

Egzistavusioje politinėje sistemoje nors ir buvo deklaruojamos žmogaus teisės ir laisvės, tačiau iš esmės tai buvo politinė teisinė fikcija. Komunistinė ideologija, kuri buvo diegiama panaudojant politines, represines priemones, buvo vienintelės komunistų partijos veiklos monopolis. Tokios žmogaus teisės, kaip teisė turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti, minties, tikėjimo ir sąžinės laisvė, asmens neliečiamumo, orumo, privataus gyvenimo neliečiamumo principai, nors ir buvo formaliai skelbiami, tačiau tikrovėje veikė jų slopinimo mechanizmai. Veikiant politiniam, ideologiniam spaudimui, šios ir kitos skelbiamos demokratinės teisės ir laisvės buvo širma, siekiant slėpti visuomenės gelmėse tvyrojusias nuotaikas. Istorinė tiesa apie Lietuvos ir kitų Baltijos kraštų okupaciją ir aneksiją buvo nutylima, klastojama pasitelkiant politinius ideologinius štampus, kurie turėjo pateisinti ir pagrįsti esamą situaciją.

Praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje SSRS visuomenėje ir valstybinėje struktūroje vis akivaizdžiau plėtėsi ekonominė, politinė krizė, o tas laikotarpis apibūdinamas kaip visuomeninio gyvenimo sąstingis. Ekonominės, socialinės problemos neišvengiamai skverbėsi ir į politinius santykius. Objektyviai kylančios socialinės raidos politinės aktualijos diktavo pastangas gelbėti egzistavusią struktūrą. Paskelbus vadinamąją „pertvarką“ (*perestroika*) imtasi ūkinių, politinių, teisinių priemonių, kurios turėjo sustiprinti SSRS. Tada deklaruotos „atsinaujinimo“, „viešumo“ idėjos sudarė prielaidas atviriau kalbėti apie slepiamus istorijos faktus, ekonominę ir socialinę būklę.

Pradėjus veikti visuomeniniame gyvenime minėtam viešumo principui, Lietuvoje aktyviau imtasi diskutuoti apie 1940 metų Lietuvos okupaciją ir aneksiją, nusikalstamus Stalino ir Hitlerio 1939 metų sandėrius, tapusius lemtingais Lietuvos valstybei. Prabilta apie dramatiškus pokario metus – rezistenciją, Lietuvos žmonių trėmimus į Sibirą, represijas, apie jėga primestą politinę, socialinę sistemą ir jos padarinius. Šie demokratijos ženklai sukūrė prielaidas atgimti lietuvių tautos lūkesčiams ir juos laisviau, atviriau reikšti. *Glasnost* (viešumas) reiškė akistatą su praeitimi, bet kur kas svarbiau buvo susitaikyti su dabartimi. O tai buvo neįmanoma padaryti sąžiningai neišnagrinėjus daugelio ekonomikos ir visuomeninio gyvenimo trūkumų[195]. Praktiškai tai reiškė, kad nebeliko temų, dėl kurių negalima buvo diskutuoti. Viešumo politikos padarinių pertvarkos kūrėjai negalėjo nei numatyti, nei suvaldyti. Nors ekonominė reforma ir strigo, tačiau politinis liberalizmas ne tik įsibėgėjo, bet ir ėmė įgauti M. Gorbačiovui vis labiau nepavaldų pagreitį.

[194] Glendon, M. A., Gordon, M. W, Osakwe, C. *Vakarų teisės tradicijos.* Vilnius: Pradai, 1993, p. 284.
[195] Laquer, W.. *Europa mūsų laikais. 1945–1992*. Vilnius: Amžius, 1995, p. 523.

Pamažu permainos ėmė teikti vis daugiau vilčių okupuotų Baltijos kraštų gyventojams[196].

1988 m. Lietuvoje žmonės masiniuose renginiuose, spaudoje vis atkakliau reikalavo atkurti politines ir kitas teises bei laisves, grąžinti buvusius valstybės simbolius – vėliavą, herbą ir himną, įtvirtinti lietuvių kalbos konstitucinį statusą. Vis kryptingiau buvo siekiama kultūrinio ir ekonominio savarankiškumo. Greta šių reikalavimų formavosi ir buvo reiškiami politinio pobūdžio tikslai, pvz., dėl Lietuvos įstatymų viršenybės SSRS įstatymams, nacionalinių karinių dalinių, Lietuvos galimybių dalyvauti įgyvendinant užsienio politiką, politinės ir teisinės sistemos reformos. Prasidėjo ir vyko kova dėl „teisės turėti savo teisę“[197].

Teisė buvo suvokiama kaip nepakeičiamas argumentas reikalaujant atkurti demokratinį konstitucionalizmą[198]. Lietuvos savarankiškumo siekiai peraugo į suvereniteto visavertiškumo tikslus, o šie į nepriklausomos Lietuvos atkūrimo politinius uždavinius. Lietuvių tautos kova dėl demokratijos rėmėsi taikiomis priemonėmis ir optimaliai panaudojant egzistavusias formaliąsias valdžios struktūras, per kurias buvo siekiama įgyvendinti politinius, socialinius tautos lūkesčius. Atgimimo laikotarpis apibūdinamas ir kaip „taikios revoliucijos“, „dainuojančios revoliucijos“ metas.

Demokratinis laisvėjimas lėmė pokyčius politinėje sistemoje. Jau 1987 m. kūrėsi naujos visuomeninės organizacijos (Lietuvos kultūros fondas, kraštotyros ir gamtosaugos klubai „Talka“, „Žemyna“), o kūrybinėse sąjungose aktualizuotos opios istorinės praeities ir egzistavusios socialinės tikrovės problemos. 1987 m. rugpjūčio 23 d. pogrindyje veikusios Laisvės lygos organizuotame mitinge Vilniuje prie Adomo Mickevičiaus paminklo viešai prabilta apie Molotovo–Ribbentropo slaptąjį protokolą ir jo pasekmes Lietuvai. Visuomenę pasiekė žinios apie pogrindyje veikusią Lietuvos Helsinkio grupę ir jos tikslus. 1988, 1989 m. buvo sparčiai atkuriamos iki Lietuvos okupacijos veikusios visuomeninės organizacijos, taip pat steigiamos naujos – draugijos, sąjungos, sąjūdžiai, sambūriai, klubai. Vienos iš šių organizacijų kūrėsi profesinių, kultūrinio pobūdžio interesų, pomėgių, religinių įsitikinimų, tautinių mažumų, žmogaus teisių gynimo ir kitokiais pagrindais, kitos – vedamos politinių tikslų. Šių visuomeninių organizacijų veikla laužė iki tol egzistavusius politinius santykius ir atitinkamu mastu skatino jėga primestos politinės sistemos santykių aižėjimą. Paminėtos ir kitos politinių santykių slinktys. Visuotinis žmonių nepasitenkinimas esama situacija brandino tautos telkimosi idėjas, siekiant spartesnių politinių demokratinių permainų.

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio gimtis ir programinės nuostatos. Sąjūdis, kaip visuomenės telkimosi organizacinė forma, gimė 1988 m. birželio 3 d., kai Lietuvos Mokslų Akademijoje susirinko žinomi mokslininkai, menininkai, žurnalistai, neformalių organizacijų atstovai ir išrinko 35 žmonių iniciatyvinę grupę. Lietuvoje susikūrė nuo valdžios nepriklausoma politinė organizacija[199]. Vertinant Sąjūdžio atsiradimo istorinę politinę genezę ir ieškant jos pradžios, grįžtama į pokario metus, kai veikė ginkluoto pasipriešinimo organizacijos, o konkrečiai – Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis[200]. Turimos galvoje ir kitos

[196] Anusauskas, A., Bagušauskas, J. R., Bauža, Č., Blažytė, D., Ilgevičiūtė, V., Kašauskienė, V., Liekis, A. *Lietuvos suvereniteto atkūrimas 1988–1991 metais.* Vilnius: Diemedžio leidykla, 2000, p. 118.

[197] Ozolas, R. Kas dabar esame? *Atgimimas,* 1989 m. kovo 31 d.

[198] Juozaitis, A. *Politinė kultūra ir Lietuva.* Pranešimas Dailininkų sąjungoje 1988 m. balandžio 2 d. Pagrindinė medžiaga. Vilnius: Periodika, 1990 m., p.11.

[199] Laurinavičius, Č., Sirutavičius, V. *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*. XII tomas, I dalis. Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 77, 78.

[200] Plačiau apie Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaraciją ir 1999 m. sausio 12 d. Lietuvos

organizacijos, kurios vienijo atskirus žmones ir jų grupes[201].

1988 m. spalio 22–23 d. Vilniuje įvyko Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio steigiamasis suvažiavimas, kuriame buvo priimti Sąjūdžio įstatai, apibrėžta, kad Sąjūdis yra savaveiksmis nepriklausomas judėjimas, skirtas visuomenės atsinaujinimui vykdyti, socialinei pažangai spartinti. Pabrėžta, kad liaudies valdžios saviraiška – pagrindinis Sąjūdžio uždavinys, o viešumo, demokratijos ir suverenios Lietuvos valstybės atkūrimas yra būtini šio uždavinio įgyvendinimo visuomeniniai teisiniai įrankiai[202].

Sąjūdžio bendrojoje programoje[203] skelbta, kad „Pagrindinis Sąjūdžio tikslas – viešumas, demokratija, Lietuvos TSR valstybinis, ekonominis, kultūrinis suverenitetas, teisinė socialistinė valstybė, kurioje liaudies valia realiai atstovaujama visais įstatymų leidimo ir jų vykdymo bei teisinės valdžios lygmenimis.“ Programoje deklaruota, kad „jokia politinė organizacija neturi teisės uzurpuoti Respublikoje politinės valdžios. Įstatymų leidžiamoji, vykdomoji ir teisminė valdžios funkcijos turi būti griežtai atskirtos. Tai turi kontroliuoti <...> Konstitucinis teismas“. Akcentuota tiesioginės demokratijos formų – referendumų, rinkimų svarba. Suformuluotas siekis, kad „piliečio statusas remtųsi <...> Visuotine žmogaus teisių deklaracija, Pilietinių ir politinių teisių paktu“.

Sąjūdžio bendrosios programinės nuostatos buvo konkretizuotos trisdešimtyje Steigiamojo suvažiavimo rezoliucijų, kuriose konkrečiau apibrėžti tikslai, uždaviniai ir veiksmai. Rezoliucijoje dėl suvereniteto sampratos[204] rašyta apie tai, kad turi būti visiškai įgyvendintas Konstitucijos garantuotas „nacionalinis ir valstybinis suverenitetas, teisė savarankiškai pasirinkti veikimo būdą tarptautiniuose santykiuose, savo visuomeninę bei politinę sistemą, spręsti kitus valstybės vidaus gyvenimo klausimus“. Suformuluota pozicija, kad suverenitetas turi apimti visų ūkio šakų valdymą, ekonominę politiką, karinės tarnybos organizavimą, lietuvių valstybinės kalbos statusą.

Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime patvirtintos Bendrosios programos, kitų dokumentų turinį vienijanti idėja – Lietuvos TSR suvereniteto, suverenių teisių atkūrimas santykiuose su SSRS, laisvė nustatyti Lietuvos visuomenės funkcionavimo politinius teisinius pagrindus. Suvereniteto visavertiškumas suponavo ir Lietuvos teisę „savarankiškai dalyvauti tarptautinėse organizacijose, palaikyti su užsienio šalimis diplomatinius ir kitus ryšius“. Taigi yra prielaidų apibendrintai tarti, kad suvereniteto siekiai, formuluoti Sąjūdžio veiklos pradžioje, reiškė ne ką kita, o plačios politinės autonomijos reikalavimą. Bendrojoje programoje paskelbta: „<...> Lietuvos TSR turi galioti tik jos įstatymai, grindžiami nauja Respublikos Konstitucija, įtvirtinančia Lietuvos TSR liaudies suverenitetą.“ Ši politinės veiklos gairė konkretizavosi vykstant tolesniems įvykiams.

Politinės autonomijos reikalavimai Sąjūdžio programinėse nuostatose nuosekliai peraugo į siekį atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę. Šį fundamentalųjį tikslą pradėta pabrėžti Sąjūdžio veikloje aktualizuojant 1939 m. SSRS ir Vokietijos susitarimų pasekmes Lietuvos valstybingumui. Sąjūdžio Bendrojoje programoje buvo pabrėžta, kad „Są-

---

Respublikos Seimo priimtą įstatymą žr.: Sinkevičius, V. Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracija Lietuvos teisės sistemoje. *Regnum est: Kovo 11-osios Nepriklausomybės Aktui – 20. Liber Amicorum Vytautui Landsbergiui.* Mokslo straipsnių rinkinys. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidybos centras, 2010, p. 55–73.

[201] Landsbergis, V. *Lūžis prie Baltijos. Politinė autobiografija.* Vilnius: Vaga, 1997, p. 91.

[202] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio įstatai. *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Steigiamasis suvažiavimas.* Vilnius: Mintis, 1990, p. 197–202.

[203] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio bendroji programa. *Ibid.,* p. 203–216.

[204] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo rezoliucija Nr. 2 „Dėl Lietuvos TSR suvereniteto sampratos“. *Ibid.,* p. 218, 219.

jūdis laiko neteisėtais Ribbentropo–Molotovo 1939 m. paktus su papildomais protokolais ir visus jų padarinius Lietuvos suverenitetui“[205]. 1988 m. gruodžio 4 d. Sąjūdžio Seimas nustatė savo veiklos orientyrą – siekti, kad būtų „pripažinti neteisėtais 1939–1941 metų Stalino–Hitlerio sandėriai, kad Lietuvos TSR kaip suvereni valstybė savo santykius su TSRS ir kitomis suvereniomis tarybinėmis respublikomis nustatytų sutartimis.“

Lemtingą posūkį Sąjūdžio politinėje veikloje ženklino 1989 m. vasario 16 d. Sąjūdžio Seimo deklaracija[206]. Šiame dokumente įvertinti Lietuvos okupacijos ir aneksijos padariniai, atsižvelgta į lietuvių tautos kovą su okupaciniais režimais ir pareikšta, kad „Sąjūdis žengs keliu į teisinį, politinį, ekonominį ir kultūrinį Lietuvos savarankiškumą, jos valstybinį suverenitetą, neapsiribodamas daliniais pasiekimais“.

1989 m. birželio 18 d. Sąjūdžio Seimas pareiškė, kad prasideda valstybės atkūrimas, o okupacijos ir aneksijos padariniams panaikinti būtina: paskelbti 1940 m. Liaudies Seimo rinkimus neteisėtais, o jo nutarimus – negaliojančiais; parengti įstatymą dėl SSRS kariuomenės laikino buvimo Lietuvos teritorijoje sutartinių sąlygų; pradėti derybas su SSRS dėl jos kariuomenės palaipsnio išvedimo iš Lietuvos; sušaukti visų Lietuvos politinių jėgų pasitarimą, skirtą aptarti klausimus, kaip, išlaikant stabilią Lietuvos politinę situaciją, atkurti nepriklausomą valstybę[207].

Minint SSRS ir Vokietijos sutarčių, kurių pagrindu buvo pasidalytos įtakos sritys Europoje, 50-metį, Sąjūdžio Seimas dar kartą pažymėjo, kad 1940 m. birželio 14 d. SSRS vyriausybės ultimatumas Lietuvos Respublikos vyriausybei ir neriboto karinio kontingento įvedimas į Lietuvos Respubliką buvo agresijos aktas prieš suverenią valstybę, sudarė prielaidas pakeisti Lietuvos vyriausybę, organizuoti rinkimus į vadinamąjį Lietuvos Liaudies Seimą, kuris politinio diktato ir teroro sąlygomis priėmė deklaraciją dėl Lietuvos įjungimo į SSRS sudėtį. Sąjūdžio Seimas konstatavo, kad 1940 m. rinkimai į tą Liaudies Seimą buvo neteisėti, o Seimo priimti nutarimai dėl stalinistinės tarybų valdžios įvedimo Lietuvoje bei prašymas priimti į SSRS sudėtį – neturėjo ir neturi juridinės galios. Pareiškime pabrėžta, kad „šiandieninis Lietuvos statusas pasaulio bendrijoje ir Tarybų Sąjungoje yra rimta tarptautinė problema. Artėja diena, kai TSRS vyriausybė turės pripažinti okupacinį Lietuvos statusą ir jo panaikinimo būtinybę“[208].

Kadangi būta įvairių „suvereniteto“, „nepriklausomybės“ sąvokų interpretacijų, Sąjūdžio Seimas pareiškė: „<...> Nepriklausomybė – tai valstybės tautos ir visų krašto gyventojų apsisprendimas ir buvimas savoje atskiroje valstybėje, be jokios išorinės prievartos pasirenkant visuomeninę santvarką ir kuriant savas institucijas. Tik nepriklausoma valstybė, būdama tarptautinės teisės subjektas, gali jungtis į valstybių bendrijas, kiekvieną tokį apsisprendimą tikrindama išankstiniu visų piliečių referendumu.“[209]

Artėjant rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą, kurie turėjo įvykti 1990 m. vasario 24 d., Sąjūdis paskelbė rinkimų programą[210], o joje atskleidė pagrindinius uždavinius, kurie turės būti sprendžiami atkuriant valstybę. Buvo numatomas toks kelias:

---

[205] Sąjūdžio Seimo 1988 m. gruodžio 4 d. rezoliucija apie Sąjūdžio veiklą. *Lietuvos kelias.* Vilnius: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, 1989, p. 47, 48.

[206] Sąjūdžio Seimo 1989 m. vasario 16 d. deklaracija. *Ibid.,* p. 49.

[207] Sąjūdžio Seimo 1989 m. birželio 18 d. pareiškimas „Dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo raidos“. *Ibid.*, p. 55, 56.

[208] Sąjūdžio Seimo 1989 m. rugpjūčio 23 d. pareiškimas. *Ibid.,* p. 56, 57.

[209] Sąjūdžio Seimo 1989 m. rugpjūčio 26 d. pareiškimas „Dėl nepriklausomybės sąvokos vartojimo“. *Ibid.,* p. 62.

[210] Sąjūdžio rinkiminė programa. *Lietuvos Sąjūdis ir valstybės idealų įgyvendinimas* (Sud. Blažytė. D., Kašauskienė, V.). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1998, p. 333–349.

priimti Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimą, skelbiantį, kad 1940 m. rinkimai į Liaudies Seimą ir jo nutarimai yra neteisėti ir negaliojantys; panaikinti visas Lietuvos ir jos piliečių konstitucines prievoles SSRS. Tuo tikslu siekta pakeisti atitinkamus Lietuvos TSR Konstitucijos straipsnius; paskelbti Lietuvos valstybės – Lietuvos Respublikos teisių perėmėjos – atkūrimo aktą; pradėti tarpvalstybines derybas su SSRS, kad tarybinės armijos statusas būtų pakeistas į užsienio kariuomenės statusą ir kad būtų nustatytos jos išvedimo iš Lietuvos teritorijos terminai ir sąlygos; siekti, kad Lietuvos dekolonizavimas būtų vykdomas pagal tarptautinės teisės principus; atkurti diplomatinius kontaktus, grįžti į Europos ir pasaulio valstybių bendriją.

Politinės kovos orientyras – politinės sistemos reforma. Tautos kova dėl Lietuvos suvereniteto vyko įvairiomis kryptimis, tačiau viena esmingiausiųjų – politinės sistemos ir ją atspindinčios konstitucijos rekonstrukcija.

Jau buvo minėta, kad Lietuvoje egzistavusi kvazikonstitucinė sistema buvo jėga primesta Lietuvai, o galiojusioje konstitucijoje sukonstruotas politinis teisinis mechanizmas buvo tik priemonė įgyvendinti SSRS ir komunistų partijos politiką organizuojant valdymą Lietuvoje. Taigi nėra jokių prielaidų pripažinti tokios konstitucijos politinį teisinį legalumą. Kita vertus, Tautos ir Sąjūdžio pirmapradėje kovoje dėl Lietuvos suverenių teisių, o vėliau – dėl nepriklausomos valstybės atkūrimo konstitucijos tema buvo ta sritis, kurioje telkėsi svarbiausios visuomeninio gyvenimo aktualijos. Konstitucija, kaip egzistavusios sistemos formalus teisinis apibrėžimas, buvo vienas iš pagrindinių politinės kovos objektų.

Dar prieš Sąjūdžio iniciatyvinės grupės įsteigimą Lietuvos mokslų akademijoje susikūrė neformali 17 asmenų darbo grupė, kurioje pradėta diskutuoti apie naujos Konstitucijos rengimą.

Čia nagrinėtos aktualijos dėl Lietuvos nuosavybės apibrėžimo, ūkiskaitos, ekonominio savarankiškumo, Lietuvos valstybės istorijos nuo seniausiųjų laikų atspindžių konstitucijoje. Manyta, kad turi būti grąžintas Lietuvos Respublikos (1918–1940) valstybinis herbas, himnas ir vėliava, įtvirtintos Lietuvos suvereniteto įgyvendinimo garantijos. Mokslų akademijos parengtuose oficialiuose pasiūlymuose dėl konstitucijos skelbta, kad turi būti nustatytas „tikras valstybės ir liaudies suverenitetas“, o „TSRS turi turėti tokią kompetenciją Lietuvoje, kokią jai suteikia Lietuvos įstatymai, o ne atvirkščiai.“ Reikalauta atkurti lietuvių kalbos valstybinį statusą, pilietybės institutą. Raginta vadovautis Jungtinių Tautų visuotine žmogaus teisių deklaracija, 1975 m. Helsinkio pasitarimo baigiamuoju aktu, įkurti Lietuvos karines formuotes, Konstitucinį Teismą.

Buvo numatoma, kad, laužant galiojančią sistemą, Lietuvai turi būti pavaldžios visos įmonės, taip pat kultūros, švietimo ir mokslo įstaigos, mokyklos, institutai, spauda, radijas ir televizija, užsienio ir vidaus prekybos sritys. Lietuvos kompetencijai turėjo priklausyti geležinkelių ir oro transporto, pašto ir ryšių, pinigų sistemos, teismų ir prokuratūros veiklos teisinis reguliavimas.

Reformos gairės buvo išreikštos Konstitucijos projekte[211], kuriame siekta apibrėžti visa tai, apie ką diskutuota visuomenėje, kūrybinėse sąjungose, mokslo institucijose, steigiamose visuomeninėse organizacijose, daugiatūkstantiniuose mitinguose, žmonių susirinkimuose.

Mokslų akademijos pasiūlymams nagrinėti ir svarstyti buvo sudaryta darbo grupė,

[211] Lietuvos TSR Konstitucijos projektas. *Atgimimas.* 1988 m. spalio 30 d.

kurios nariai buvo ir Sąjūdžio atstovai[212]. Orientuotasi ne į kosmetines konstitucines pataisas, o į naujos konstitucijos projekto rengimą. Atsižvelgiant į tai, kad tuo metu buvo sparčiai projektuojama SSRS konstitucinė reforma, laikytasi nuomonės, kad negalima delsti ir žvalgytis į tai, kas vyksta Maskvoje. Darbo grupė dirbo 1988 m. rugsėjo 5 d. – 1988 m. lapkričio 11 d. ir parengė vientisą Konstitucijos projektą[213].

Pagrindiniai šios Konstitucijos projekto bruožai buvo šie: 1) atsisakant sąvokos apie „visaliaudinę nuosavybę“, paskelbta, kad išimtinė Respublikos nuosavybė yra žemė, jos gelmės, vandenys, jūros šelfas, miškai, atmosfera, gamtos ištekliai, o Lietuvos valstybinė nuosavybė yra gamybos priemonės, energetikos ir transporto tinklai bei sistemos, bankai. Visų nuosavybės objektų suverenaus savininko funkcijas vykdo Lietuvos valdžia; 2) numatyta, kad valstybės teritorijos neliečiamybei nuo agresijos ginti sukuriamos dvigubo pavaldumo nacionalinės karinės formuotės; 3) Lietuvos pilietybės įgijimo ir netekimo tvarką nustato ne SSRS, bet Lietuvos įstatymai, o imigracija reguliuojama atsižvelgiant į Respublikos poreikius ir kitas aplinkybes; 4) siūlyta įtvirtinti, kad „TSRS įstatymai galioja Lietuvos TSR teritorijoje tik tuo atveju, jeigu jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai“; 5) Aukščiausioji Taryba turi veikti ne epizodiškai rinkdamasi į sesijas (vieną ar du kartus per metus), bet nuolatos ir tik darydama Konstitucijoje numatytas pertraukas; 6) egzistavusioje sistemoje buvo nauja ir tai, kad Vyriausybė turi turėti Aukščiausiosios Tarybos pasitikėjimą, o pareiškus nepasitikėjimą – Vyriausybė ar atskiras ministras privalėjo atsistatydinti; 7) ženkliai apribojamos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo galios ir jos perduodamos Aukščiausiajai Tarybai; 8) teismo ir prokuratūros teisinis reglamentavimas atskiriamas nuo SSRS; 9) įsteigiamas Konstitucinis Teismas ir nustatomas jo konstitucinis statusas.

Toks Konstitucijos projektas nebuvo maksimali Lietuvos konstitucinės ateities programa, tačiau jame atsispindėjo esminės politinės aktualijos, skatinančios dar plačiau prabilti apie prarastą valstybingumą ir būdus, kaip jį atkurti. Konstitucijos projektas tiesiog provokavo aktyviau diskutuoti apie esamą politinę teisinę tikrovę ir kelius, vedančius į demokratinę konstitucinę santvarką.

Vertinant Konstitucijos projektą Sąjūdžio politinių nuostatų kontekste, derėtų pabrėžti, kad jame daugiausia buvo išreikštos Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo dokumentuose suformuluotos politinės, teisinės aktualijos. Sąjūdžio Seimas pirmojoje sesijoje, įvykusioje 1988 m. lapkričio 13 d., priėmė rezoliuciją Nr. 1, kurioje pažymėjo, kad Sąjūdžio Seimas absoliučia balsų dauguma remia naująją Lietuvos TSR Konstitucijos redakciją, apsvarstytą Mokslų akademijoje visuotinėje sesijoje š. m. rugsėjo 21 d. ir galutinai parengtą Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo darbo grupėje Konstitucijai tobulinti. Sąjūdžio Seimas kreipėsi į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą šiais klausimais: pirma, įtraukti į 1988 m. lapkričio 17 d. prasidedančios Aukščiausiosios Tarybos sesijos dienotvarkę naujos Konstitucijos redakcijos svarstymą; antra, priimti šioje sesijoje naujos redakcijos Lietuvos TSR Konstituciją[214].

---

[212] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo 1988 m. birželio 22 d. nutarimas „Dėl pasiūlymų tobulinti konstitucinius įstatymus ir didinti Liaudies deputatų tarybų vaidmenį“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1988, Nr. 19-188. Vėliau ši darbo grupė padalyta į tris sekcijas, o konstitucijos klausimais dirbo: P. Kūris (pirmininkas), nariai: J. Bulavas, J. Galinaitytė, V. Geržonas, A. Juozaitis, J. Juzeliūnas, V. Landsbergis, K. Lapinskas, K. Lipeika, J. Marcinkevičius, Z. Namavičius, M. Sluckis, S. Stačiokas, V. Tomkus, S. Vancevičius, A. Žebriūnas, J. Žilys.

[213] Sąjūdžio iniciatyva projektas su Vyčio ženklu buvo paskelbtas spaudoje: *Atgimimas*, 1988 m. lapkričio 15 d. Aukščiausiosios Tarybos Konstitucijos projekto leidinys buvo paženklintas Lietuvos TSR herbu.

[214] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo rezoliucija Nr. 1. *Lietuvos kelias.* 1. Vilnius: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis,

Konstitucijos naujos redakcijos projektas nors ir buvo pateiktas svarstyti Aukščiausiosios Tarybos dešimtojoje sesijoje, tačiau vis labiau aiškėjo, kad tuometinė Aukščiausioji Taryba nebuvo linkusi tokiam radikaliam žingsniui. Pagaliau ir Sąjūdžio atstovai, dalyvavę sesijoje, manė, kad Konstitucijos priėmimą galima atidėti.

Konstitucijos forsavimą nustelbė kitos politinės aktualijos. Sąjūdžio iniciatyva siūlyta priimti Deklaraciją apie Lietuvos TSR suverenitetą, taip pat pakeisti Konstitucijos straipsnius dėl Respublikos nuosavybės, pilietybės, nustatyti, kad „TSRS įstatymai galioja Lietuvos TSR teritorijoje tik tuo atveju, jeigu jie neprieštarauja Lietuvos TSR Konstitucijai“. Tačiau šiems dokumentams Aukščiausioji Taryba nepritarė ir tai sukėlė aštrų politinį konfliktą tarp Sąjūdžio ir to meto valdžios. Sąjūdžio Seimo Taryba paskelbė, kad toks elgesys yra „politinė klaida, moralinis smūgis lietuvių tautos lūkesčiams ir Pabaltijo tautų suverenumo siekiams“ ir pareiškė, kad Sąjūdis savarankiškai tobulins Konstitucijos projektą, pabrėždamas Respublikos suverenitetą[215]. Moralinės Nepriklausomybės pareiškime[216] Sąjūdžio Seimo Taryba skelbė, kad „jokia politinė situacija negali suvaržyti Lietuvos laisvos valios kaip Aukščiausiosios jos Teisės. Tik Lietuva gali priimti ir vykdyti savo įstatymus <...> Lietuvoje bus gerbiami tik tie įstatymai, kurie nevaržo Lietuvos nepriklausomybės“.

Konstitucijos naujam tekstui rengti Aukščiausioji Taryba sudarė deputatų komisiją (pirmininkas A. M. Brazauskas)[217], kurios parengtas Konstitucijos projektas buvo paskelbtas visuomenei svarstyti[218]. Projektas buvo aktyviai svarstomas, tačiau nebuvo priimtas. To meto valdžia nebuvo linkusi gilinti konflikto su SSRS. Konstitucijos projekte regimas atsitraukimas nuo politinių teisinių pozicijų, kurios buvo suformuluotos Mokslų akademijos Konstitucijos projekto pagrindu, tiesa, kartu deklaruojant kai kurias suverenitetą įtvirtinančias nuostatas.

Sąjūdis brėžė kito kelio gaires, siekdamas jau ne tik suvereniteto visavertiškumo, bet ir politinės nepriklausomybės. Sąjūdžio Seimas pareiškė, kad „projekto negalima traktuoti kaip suverenios valstybės Konstitucijos. Jis nagrinėtinas tik kaip dabartinės Konstitucijos laikinas variantas, pritaikomas pereinamajam persitvarkymo etapui <...> Pateiktas svarstyti Konstitucijos variantas negali būti skelbiamas tautos vardu kaip nauja Konstitucija.“[219] Sąjūdžio Seimas suformulavo ir paskelbė Konstitucijos projekto konkrečių straipsnių naujas redakcijas, kurios rėmėsi ankstesnėmis Sąjūdžio pozicijomis dėl Konstitucijos. Įgyvendindamas dar 1988 m. rudenį deklaruotą pasiryžimą savarankiškai tobulinti Konstitucijos projektą, Sąjūdžio Seimas sudarė komisiją. Jos darbo rezultatas – Konstitucijos projekto daugelio straipsnių alternatyvos, kurių visuma apibūdinta žodžiais: „Lietuvai reikia tikros Konstitucijos.“ Nauji konstituciniai tekstai buvo paskelbti visuomenei svarstyti, o jų rengėjas – Sąjūdžio Seimo Tarybos ir Sąjūdžio Kauno tarybos

1989, p. 45.

[215] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Tarybos 1988 m. lapkričio 20 d. nutarimas. *Ibid.,* p. 81.

[216] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo Tarybos 1988 m. lapkričio 20 d. Moralinės nepriklausomybės pareiškimas. *Ibid.,* p. 82.

[217] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1988 m. lapkričio 18 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“. *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios,* 1988, Nr. 33-360.

[218] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1989 m. vasario 27 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) projekto“. 1989, Nr. 8-56. Konstitucijos projektas paskelbtas: *Tiesa*, 1989 m. vasario 28 d.

[219] Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo 1989 m. balandžio 1 d. pareiškimas Lietuvos žmonėms dėl pateikto svarstymui Lietuvos TSR Konstitucijos projekto. *Lietuvos kelias.* 1. Vilnius: Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, 1989, p. 50, 51.

bendra konstitucinė komisija[220].

Politinės sistemos revizija lietuvių tautos politinių lūkesčių kontekste. 1988–1990 m. politinės kovos atšvaitai akivaizdžiai matyti tada galiojusios Konstitucijos korekcijose, kurių politinės ištakos – Sąjūdžio dokumentai ir juose reikštos Tautos atgimimo idėjos. Vienas pirmųjų žingsnių padarytas 1988 m. lapkričio 18 d., kai Konstitucija buvo papildyta tokio turinio nauju 71[1] straipsniu: „Valstybinė Lietuvos TSR kalba yra lietuvių kalba. Lietuvos TSR užtikrina lietuvių kalbos vartojimą valstybės ir visuomenės organų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo, gamybos ir kitose įstaigose, įmonėse ir organizacijose, valstybės rūpinimąsi visapusišku lietuvių kalbos ugdymu ir mokymu.“[221] Lietuvių kalbos statusas apibrėžtas kaip imperatyvas, atkuriantis 1918–1940 m. Lietuvos Respublikos konstitucinį paveldą.

Tą pačią dieną, t. y. lapkričio 18-ąją, Aukščiausioji Taryba pakeitė dar du Konstitucijos straipsnius[222]. 168 straipsnyje buvo numatyta, kad „Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos valstybinė vėliava yra tautinė vėliava, kurią sudaro audeklas, susidedantis iš trijų lygių spalvotų juostų: viršutinės – geltonos, vidurinės – žalios, žemutinės – raudonos.“ 169 strapsnyje nurodyta, kad Lietuvos TSR valstybinis himnas – V. Kudirkos „Tautiška giesmė“. Nors tada dar nebuvo pakeistas Konstitucijos straipsnis dėl valstybinio herbo, bet prieš tai priimtame Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsake jau buvo numatyta, kad istoriškai susiformavusiais lietuvių nacionaliniais simboliais laikytini Vyčio ir Gediminaičių stulpų atvaizdai[223].

Vienas reikšmingiausių įvykių, liudijančių politinio proceso slinktis, buvo 1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos priimti dokumentai, kuriais buvo sugrįžta prie Sąjūdžio reikalavimų, pareikštų 1988 m. lapkričio 17–18 dienomis vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje. Deklaracijoje „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“ akcentuotas Lietuvos valstybingumo istoriškumas, prievartinis neteisėtas Lietuvos valstybės prijungimas prie SSRS, dėl kurio Lietuva prarado politinį, ekonominį ir kultūrinį savarankiškumą. Paskelbta, kad Lietuvoje galioja tik jos Aukščiausiosios Tarybos priimti ar patvirtinti įstatymai, o ateities santykiai su SSRS ir kitomis valstybėmis turi būti nustatomi tik tarpvalstybinėmis sutartimis[224].

Tą pačią dieną buvo padaryti kiti Konstitucijos pakeitimai[225]. Konstitucijos 11 straipsnyje, pašalinant prieš tai buvusią nuostatą „valstybinė nuosavybė – bendras visos tarybinės liaudies turtas, pagrindinė socialistinės nuosavybės forma“ buvo įtvirtinta, kad „Žemė, jos gelmės, vidaus ir teritoriniai vandenys, miškai ir kiti gamtos ištekliai yra Respublikos nacionalinis turtas ir išimtinė Lietuvos TSR nuosavybė.“ Konstitucijos 31 str. naujoje redakcijoje teiginys apie „bendrą sąjunginę pilietybę“ pakeista nuostata, kad „Respublikoje nustatoma Lietuvos TSR pilietybė“, o pilietybės turinį, įgijimo ir netekimo

[220] Lietuvai reikia tikros Konstitucijos. *Atgimimas,* 1989 m. sausio 27 d.

[221] 1988 m. lapkričio 18 d. įstatymas „Papildyti Lietuvos TSR Konstituciją (Pagrindinį įstatymą) 77 1 straipsniu“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1988, Nr. 33-358.

[222] 1988 m. lapkričio 18 d. įstatymas „Pakeisti Lietuvos TSR Konstitucijos 168 ir 169 straipsnius“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1988, Nr. 33-359.

[223] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1988 m. spalio 6 d. įsakas „Dėl valstybinės, nacionalinės, ir regionų simbolikos“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1988, Nr. 30-310.

[224] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. gegužės 18 d. Deklaracija „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 15-167.

[225] 1989 m. gegužės 18 d. įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijoje (Pagrindiniame įstatyme)“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 15-166.

sąlygas ir tvarką nustato Pilietybės įstatymas. Konstitucijos 37 str. paskelbta, kad piliečiai turi teises ir laisves, kurias skelbia ne kuri nors kita, bet Lietuvos TSR Konstitucija, Respublikos įstatymai ir visuotinai pripažinti tarptautiniai teisiniai aktai.

Konstitucijos 70 str. nustatyta, kad „Lietuvos TSR galioja tik jos Aukščiausiosios Tarybos arba referendumu priimti įstatymai. SSRS įstatymai ir SSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisiniai aktai Lietuvos TSR teritorijoje galioja tik Lietuvos TSR Aukščiausiajai Tarybai juos patvirtinus ir įregistravus nustatyta tvarka. Jų galiojimas gali būti apribotas ar sustabdytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu.“ Vėliau buvo nustatyta Konstitucijos 70 str. taikymo tvarka[226]. SSRS įstatymai ir kitos teisės normos galėjo būti pripažinti tik šiais atvejais: kai šios normos tiesiogiai įtrauktos (inkorporuotos) į Lietuvos įstatymus ar kitus norminius aktus aukščiausiųjų valstybės valdžios organų sprendimu, taip pat tada, kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė sprendimą dėl šių normų galiojimo. Šie aktai pradėti registruoti Registro knygoje.

Išskirtinai reikšmingi Konstitucijos 6 ir 7 straipsnių pakeitimai[227]. Konstituciniame tekste nebeliko nuostatų apie komunistų partijos „vadovaujančią ir vairuojančią jėgą“, „politinės sistemos branduolį“, t. y. jos hegemoniją politiniame gyvenime. Paskelbta, kad „partijos, visuomeninės organizacijos ir visuomeniniai judėjimai steigiami įstatymų numatyta tvarka ir veikia Lietuvos TSR Konstitucijos bei įstatymo ribose.“

Vadovaujantis jau įtvirtintomis nuostatomis, apibrėžiančiomis Lietuvos nuosavybės konstitucinę sampratą, įstatyme „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų“[228] pabrėžta, kad ekonominiai santykiai grindžiami nuosavybės formų įvairove. Savininkui garantuota teisė turtą valdyti, juo naudotis ir disponuoti. Nors apie privatinės nuosavybes teisės atkūrimą tiesiogiai ir nebuvo deklaruojama, tačiau nuosavybės santykių turinio norminis atskleidimas liudijo kryptingą orientaciją skatinti privatinės nuosavybės visuomeninius santykius. Konstitucijoje atsirado normos, legalizuojančios ūkininko nuosavybės teises į valstiečio ūkiui vesti žemės sklypą[229]. Netrukus buvo plačiau atskleista Lietuvos nuosavybės sąvoka ir paskelbta, kad ją sudaro: piliečių privatinė nuosavybė; piliečių, susijungusių į grupes (kolektyvus), nuosavybė; valstybinė nuosavybė[230].

Nors ženkliau ir nebuvo keičiami piliečių teisių bei laisvių apibrėžimai, kurie buvo galiojusioje Konstitucijoje, tačiau iš Konstitucijos pašalintas nurodymas, kad „Lietuvos TSR pilietis turi laikytis TSRS konstitucijos“, atsisakyta nieko nereiškiančių žodžių apie prievolę „gerbti socialistinio bendrojo gyvenimo taisykles“[231]. Kardinaliai pakeisti minties, tikėjimo ir sąžinės laisvės apibūdinimai[232]. Vietoje egzistavusios „ateistinės propagan-

[226] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. lapkričio 3 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 70 straipsnio taikymo tvarkos“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 32-432.

[227] 1989 m. gruodžio 7 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 6 ir 7 straipsnių pakeitimo. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 36-536.

[228] 1989 m. gegužės 18 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR ekonominio savarankiškumo pagrindų“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 15-168.

[229] 1989 m. liepos 4 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 13 straipsnio papildymo. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 20-244.

[230] 1990 m. vasario 12 d. įstatymas „Padaryti pakeitimus Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 2 skirsnyje „Ekonominė sistema“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 7-165.

[231] 1989 m. lapkričio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 57 straipsnio pakeitimo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 32-427.

[232] 1989 m. lapkričio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 50 straipsnio pakeitimo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*. 1989, Nr. 32-428.

dos“ laisvės, valstybės ir Bažnyčios, mokyklos ir Bažnyčios atskyrimo principo paskelbta apie minties, sąžinės, tikybos ar netikėjimo laisvę. Pažymint tai, kad valstybės institucijos, jos mokymo ir auklėjimo įstaigos yra pasaulietinės, kartu buvo pasakyta, jog jos bendradarbiauja su Bažnyčia ir kitomis religinėmis organizacijomis ugdant visuomenės dorovę. Bažnyčiai ir kitoms religinėms organizacijoms buvo pripažintas juridinio asmens statusas ir užtikrinama teisė vidaus gyvenime tvarkytis savarankiškai.

Steigiamosios valdžios (Tautos) teisė į referendumą vis labiau aktualėjo atgimstant lietuvių tautos demokratiniams lūkesčiams, o iš to plaukė būtinumas nustatyti teisės į referendumą organizavimo atitinkamą teisinį mechanizmą. 1989 m. rudenį buvo pakeistas Konstitucijos 5 str.[233] ir numatyta, kad referendumą skelbia Aukščiausioji Taryba savo iniciatyva arba kai to reikalauja trys šimtai tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių, taip pat priimtas Referendumo įstatymas[234].

Politinė reforma buvo susijusi ir su institucine valdžios struktūra. 1989 m. rugsėjo 29 d. įstatymu[235] buvo reformuotas atstovaujamosios ir vykdomosios, teisminės valdžios statusas, įtvirtinta savivaldos koncepcija, ryškėjo siekis visapusiškiau apibūdinti valdžių kompetencijų atskirtį. Nors ir nebuvo laužoma vadinamųjų „Liaudies deputatų tarybų“ sistema, kurią sudarė Aukščiausioji Taryba, rajonų, miestų, gyvenviečių ir apylinkių tarybos, tačiau projektuoti pokyčiai juos formuojant ir organizuojant veiklą. Teisė kelti kandidatus į deputatus buvo pripažįstama visoms visuomeninėms organizacijoms, politinėms partijoms, visuomeniniams judėjimams.

Keičiant iki tol buvusią taisyklę, kad deputatas vykdo įgaliojimus nenutraukdamas gamybinės ar tarnybinės veiklos, buvo nustatyta, jog Aukščiausiosios Tarybos deputatas atleidžiamas nuo buvusių pareigų visam įgaliojimų laikui. Tai reiškė, kad bus pereinama prie nuolat veikiančio parlamento, t. y. prie profesionalios politinės veiklos atstovaujamos valdžios institucijoje.

Būsimąją Aukščiausiąją Tarybą turėjo sudaryti 141 deputatas. Viena reikšmingiausių naujovių – sustiprintas Aukščiausiosios Tarybos Pirmininko konstitucinis statusas. Koreguojant tuo metu egzistavusio Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Aukščiausiosios Tarybos kompetencijų santykį Prezidiumas neteko daugelio savo įgaliojimų perduodant juos Aukščiausiajai Tarybai. Prezidiumui atiteko tik funkcijos, susijusios su deputatų, nuolatinių komisijų veiklos koordinavimu, Aukščiausiosios Tarybos posėdžių rengimu. Šie pakeitimai ir papildymai turėjo įsigalioti po 1990 m. vasario 24 d. rinkimų, t. y. pradėjus dirbti išrinktai Aukščiausiajai Tarybai.

Buvo suformuoti nauji teisiniai pagrindai savivaldos sistemai apibrėžti[236]. Įtvirtintos dvi savivaldybių pakopos: žemesnioji (apylinkės, gyvenvietės (valsčiai), taip pat rajono (apskrities) miestai; aukštesnioji (rajonai (apskritys) ir respublikos miestai. Teisinis reguliavimas konkretizuotas Vietos savivaldos pagrindų įstatyme[237].

---

[233] 1989 m. lapkričio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 5 straipsnio pakeitimo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 32-433.

[234] 1989 m. lapkričio 3 d. Referendumo įstatymas. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 33-445.

[235] 1989 m. rugsėjo 29 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo ir papildymo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1989, Nr. 29-378.

[236] 1990 m. vasario 12 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo ir papildymo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 7-169.

[237] 1990 m. vasario 12 d. Vietos savivaldos pagrindų įstatymas. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 7-170.

Baigiantis veikusios Aukščiausiosios Tarybos kadencijai dar buvo pakeisti Konstitucijos skirsniai, kuriuose buvo nustatytas teismų[238] ir prokuratūros[239] teisinis statusas. Šių sričių teisinis reguliavimas priskirtas tik Lietuvos, o ne SSRS jurisdikcijai.

Politinio proceso orientyrus apibendrintai išreiškė 1990 m. vasario 7 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos–TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“. Paskelbta, kad Lietuvos Liaudies Seimo 1940 m. liepos 21 d. Lietuvos įstojimo į SSRS deklaracija, kaip neišreiškusi lietuvių tautos valios, yra neteisėta ir negaliojanti. Pareikšta, kad SSRS 1940 m. rugpjūčio 3 d. įstatymas „Dėl Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos priėmimo į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą“ yra neteisėtas ir Lietuvos juridiškai nesaisto. Pasiūlyta SSRS pradėti dvišales derybas dėl Lietuvos valstybės nepriklausomybės atkūrimo[240].

[238] 1990 m. vasario 13 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) pakeitimo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 8-184.

[239] 1990 m. vasario 13 d. įstatymas „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 18 skirsnio pakeitimo ir papildymo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 7-174.

[240] Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. vasario 7 d. nutarimas „Dėl 1939 metų Vokietijos-TSRS sutarčių ir jų pasekmių Lietuvai likvidavimo“. *Lietuvos TRS Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios.* 1990, Nr. 8-182.